

Közlemények

PRITZ PÁL

Gömbös Gyula külpolitikai nézeteinek alakulásához (1918–1932)

Gömbös Gyula főleg és elsősorban a belpolitikai küzdelmeknek volt részese, egyik irányítója. Az ország mérete és nemzetközi helyzete folytán azonban – a korszak más politikusaival hasonlóan – arra kényszerült, hogy lépéseinél a nemzetközi kapcsolatokra, várható alakulásukra fokozottabb figyelmet fordítson; politikájának hatása pedig az ország külpolitikájában is megmutatkozott. Miniszterelnöksége idején már nemcsak időnként és kisebb-nagyobb mértékben, de folyamatosan és meghatározó módon befolyásolta Magyarország külkapcsolatainak alakulását. Úgy gondoljuk, e két szempont indokolja azt, hogy a későbbi kormányfő külpolitikai nézeteinek alakulása önálló vizsgálódás tárgya legyen. Tanulmányunkkal e munka elvégzéséhez szeretnénk elsősorban hozzájárulni.¹ Mindazonáltal több ponton – ahol indokoltnak véljük – a témát a politikatörténet irányába bővíteni fogjuk. Ellenben – megfelelő mélységű kutatások és kielégítő szakirodalmi támpontok híján – nem vállalkozhattunk a Gömbös által vezérelt szervezeteknek a szomszédos országokban kifejtett szubverzív tevékenységének bemutatására; mellőznünk kellett a külállamokba irányuló propagandahadjáratban vitt szerepének a taglalását, és hiányzik tanulmányunkból a német nemzeti szocialistákhoz a húszas évek elején fűződő nexusának a feltárása.

*

Amikor 1919 januárjában a MOVE országos elnökévé választják, alig több mint 32 esztendő. A Tolna megyei Murgán, az „egészen német nyelvű és egészen magyar szívű” faluban apai ágon elszegényedett nemesi, anyai ágon sváb gazdagparaszti családból született tanítógyerek katonai pályára lépett, a politikai kérdések iránti érdeklődés azonban hamar kiütözött belőle. 1912 őszén bekerült a bécsi hadiiskolába, a Monarchia vezérkari tiszteit kiképző intézménybe, és itt hamarosan az önálló magyar hadsereg eszméjének hangoztatásával hívja fel magára a figyelmet.² Ezirányú fellépéseiben megnyilvánuló erős nacionalista beállítottsága világnézeti-politikai felfogásának központi mozgatója, amely a későbbiekben is megtartja ezt a szerepét.

¹ A téma első marxista szellemű megközelítésére ld. *Székely Lajos*: Gömbös és a fasizmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica XIV. Szeged. 1963. 3–17 (a továbbiakban: *Székely*), valamint lényegében ugyanez a Valóság 1962. évi 6. számában (Gömbös Gyula külpolitikai koncepciójának kialakulása).

² *Révay József*: Gömbös Gyula élete és politikája. Bp. 1934 (a továbbiakban: *Révay*) 5–7, 68–71, 91–92, *Gömbös Gyula*: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp. 1920 (a továbbiakban: *Gömbös*) 5, 7.

Nacionalizmusa hamar szélsőjobboldali tartalmat nyer. A Monarchia egyre jobban elmélyülő súlyos válsága Gömbösre sem maradhatott hatás nélkül. A kiutat – sokakhoz hasonlóan – H. S. Chamberlain munkájának gondolataiban találta meg. Pontosan nem lehet tudni, hogy mikor olvasta először e – számára „az élmény varázsával” ható – könyvet,³ de bizonyos, hogy még a világháború előtti években többször alaposan átforgatta. Határozottan lehet állítani, hogy olvasmányainak ekkori nem túl széles körében ennek a hatása volt a legnagyobb.

A liberalizmust elvetette, a zsidóság számarányának csökkentésére az állami beavatkozást tartotta szükségesnek.⁴ A totális fasiszta állam kiépítésére irányuló későbbi törekvéseinek ez lehetett a kiindulópontja.

A világháború utolsó hónapjaiban extrém jobboldali nézetei jegyében már cselekvőleg lép fel: az év derekán írt tanulmányában a zsidók számarányának csökkentése végett sürget intézkedéseket, szeptemberben pedig – egy másik írásában – a Károlyi Mihály körül kialakuló polgári demokratikus tömörülést akarja felszámolni.⁵

Az őszirózsás forradalom kirobbanásának híre Bécsben éri és ellene gyorsan cselekedni akar. „November 2-án azt vetettük fel Tombor és Julier alezredekkel Hazai Samunak, hogy a Wienben levő Andrássy Gyula gróffal együtt álljanak az olasz és francia frontról hazaérkező magyar csapatok élére, abból a célból, hogy ezen csapatok segítségével a forradalmi magyar kormányt megbuktassuk.”⁶ A tervből nem lett semmi, hiszen a polgári demokratikus forradalom mindent elsöprő erővel diadalmaskodott, a volt uralkodó osztályok teljesen cselekvésképtelenné váltak.

Forradalomellenes beállítottsága mellett is volt egy törekvése – a magyar függetlenség kivívása –, amely valamelyes lehetőséget nyitott számára, hogy az új rendszer keretein belül magának helyet találjon. November 8-án már az újonnan kinevezett zágrábi magyar követség tagjaival együtt, katonai attaséi megbízatással, utazik új állomáshelyére.⁷ Zágrábban – mintha Budapesten semmi sem történt volna – főleg azt fontolgatta, miképpen lehetne a formálódó Jugoszlávia belső viszonyaiból hasznot húzni, hogyan lehetne a várhatóan elvesző területekből valamit megtartani. Ezért a Muraköz mielőbbi katonai megszállását szorgalmazza, illetve azt javasolja, hogy „látszólag se szerb, se horvát irányzatot ne támogassunk . . . A valóságban támogassuk azokat, akiktől többet várhatunk. Tehát egyelőre a szerbeket.” Úgy látja, hogy a szerbek a helyzet urai, azonban mivel „Jugoszlávia leple alatt Nagyszerbiát készítik elő”, ezzel óhatatlanul kihívják a horvátok szervezett ellenállását, amelyet Gömbös a békekötés utáni időkre vár. Elismerően nyilatkozik arról, hogy a szerbek higgadtan, szervezeten, körültekintően vették, illetve veszik kézbe az alakuló ország politikai-hatalmi pozícióit. Jelentéseiből kitűnik, hogy a politikai kérdések megítélésénél milyen nagy jelentőséget tulajdonít a szervezetségnek, illetve annak hiányának.

November 10-én a Zágrábi Nemzeti Tanács honvédelmi biztosával jegyzőkönyvi megállapodást ír alá a két országot érintő aktuális kérdések rendezéséről. 21-én azonban

³ Révay 247, 381, 204.

⁴ Révay 204, Szózat, 1920. VIII. 10. Köszönetet mondok Kónya Sándornak, aki a Szózat és a Magyar Ujság politikai cikkeit tartalmazó gyűjteményét rendelkezésemre bocsátotta.

⁵ Révay 97.

⁶ Gömbös 20.

⁷ Révay 101.

már jegyzéket kap a horvát féltől, amely – formailag ugyan a jegyzőkönyvi megállapodások végrehajtásának elmaradása okán, ám feltehetőleg sokkal inkább a november 13-án Belgrádban aláírt katonai konvenció határozmányaitól indítva – Gömbös misszióját nyersen befejezettnek nyilvánítja. Válaszjegyzékében Gömbös cáfolja a horvát jegyzék megállapításait és összefoglalóan azzal érvel, hogy magyar részről „az egész ügy folyamatban van”. Egyben megbízólevelének visszaadását kéri. 28-án újabb jegyzéket kap, amelynek kíséretében visszaküldik Balla Aladár követ és az ő megbízólevelét. Ugyanezen a napon megérkeznek a Hadügyminisztérium utasításai, de ezeket már nem használta fel, mert úgy ítéli meg a helyzetet, hogy Zágrábban „a velünk valóösszeköttetést mindenáron meg akarják szakítani”. December 2-án – miután Balla már korábban elutazott – a követség személyzetével elhagyja a horvát fővárost.⁸

Kudarca – ha lehetséges – még inkább szembefordította az időközben mindinkább balratolódó, a nemzeti-nacionalista érdekek védelmezésében újabb és újabb vereségeket szenvedő forradalommal. Mert úgy látta, hogy informáltságának hiánya, a november 10-i megállapodásban Budapesten elmaradt döntés okozta a fiaskót. Nacionalizmusa ezért tovább erősítette jobboldaliságát. Igen jó szervezői képességének és a háború idején végrehajtott hadseregszervezési feladatai során szerzett jártasságának kamatoztatására a szervezkedő és egyben polarizálódó tiszteknek a forradalommal igazából szembenálló irányzatához csatlakozik, azok között iparkodik vezető szerepre szert tenni.⁹

Fellépései gyorsan eredményt hoznak. Január 19-én – immár mint a „fehér tisztek” legmarkánsabb alakját¹⁰ – a MOVE országos elnökévé választják. Az elkövetkező hetekben az újdonsült elnök taktikája arra irányul, hogy az egyesület ellenforradalmi törekvéseit elleplezze és ekképpen a szervezet legális működésének fennmaradását elősegítse. Mégis ekkortájt elhangzott megnyilvánulásaiban található egy-két olyan mozzanat, amely felfogását, javasolt programját valóságghűen fejezi ki.

„Nem pártpolitikáról van szó: – hirdeti a gólyavári elnökválasztó közgyűlésen – arról van szó, hogy a nemzeti és nemzetközi világnézetek közti harcban a MOVE milyen álláspontra helyezkedjék . . . Eltekintve attól, hogy a nemzeti eszmék imadásában nevelkedtünk és eltekintve attól, hogy csak egy nagy és nemzeti Magyarorszáért tudunk lelkesedni, realpolitikai okokból is a nemzeti világnézet mellett kell döntenünk. Nézzünk körül: a csehek, a lengyelek, ukránok, románok, jugoszlávok és német-osztrákok most kezdik nemzeti létük igazi alapját elhelyezni, és mi internacionalisták legyünk? . . . Az Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak.”¹¹

Gömbös tehát itt egyrészt nyíltan ellenforradalmi álláspontot foglal el és ugyanakkor azt realpolitikai megfontolásokkal indokolja. Sovinizmusa révén felismeri, és egyúttal elismeri a közép-kelet-európai térségben szinte elemi erővel jelentkező nemzeti-nacionalista mozgalmak létét, jogosultságát.

⁸ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Külügyminisztérium politikai osztályának iratai 1933–16/7–5940.

⁹ A tiszti szervezkedésekre *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. 2. kiadás. Bp. 1946 (a továbbiakban: *Böhm*) 150, 154, *Dósa Rudolfné*: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Bp. 1972 (a továbbiakban: *Dósa*) 32-44.

¹⁰ Magyarország története tíz kötetben. VIII. kötet. Bp. 1976 (a továbbiakban: VIII.) 201.

¹¹ *Gömbös* 27–28.

Amikor a Népszava 1919. január 21-i számában támadást intéz a MOVE ellen és az új elnök nyilatkozatban kísérli meg az egyesület elleni baloldali támadást elhárítani, akkor arról „biztosítja” a haladó közvéleményt, hogy „a MOVE . . . törhetetlen híve a népköz-társaságnak és a *nemzeti szociális* (kiemelés – P. P.) iránynak”.¹² E nyilatkozat állításai a kiemelt rész kivételével természetesen valótlanok, ám a kiemelt részt másképpen kell elbírálni. Hiszen itt bukkan fel az a gondolata, hogy a letűnt világ nyomán kibontakozó helyzetben a szociális kérdések megoldatlanságát nacionalista jelszavakkal már nem lehet elsikkasztani, hanem azokat programba kell venni.

A MOVE betiltása után, február végén Gömbös Bécsbe szökik és ott is bekapcsolódik az ellenforradalmi szervezkedésekbe. E mozgalmak a komolytalanság jegyeit csak úgy tudták levetkőzni, ha eredménnyel folyamodnak támogatásért a tegnapi ellenséghez. Miképpen lehetett mindezt az engesztelhetetlen nacionalista felfogással, érzelmvilággal összeegyeztetni? „Hazafiúi szempontból mindig undorodtam attól, hogy magyar ügyben idegenek segítségéhez kell folyamodnunk – vallja ezzel kapcsolatban Gömbös –, a bolsevizmus letörésére azonban az ördöggel is szövetkeztem volna.”¹³ E vallomás világosan mutatja nacionalizmusának korlátjait, szélsőjobboldali velleitásából fakadó meghatározottságát. „Ma – mondja 1920 tavaszán –, midőn a bolsevizmus le van küzdve, elitélek mindenkit, aki a magyarság belügyeit külföldiek ítélőszéke elé viszi. Kifelé csak a kormánynak legyen joga tárgyalni. *Kifelé a nemzet mindig egy legyen!*”¹⁴ (Eredeti kiemelés – P. P.)

És a köpönyegfordítás – éppen az osztályérdekek meghatározó nyomása alatt – a szereplők számára is meglepően gyorsan, őszintén következett be. Lévéen, hogy az antant hatalmak közül főleg a franciák jelenléte volt meghatározó a délkelet-európai térségben, a franciákkal szemben többnyire animózus ellenforradalmárok – ahogy Prónay feljegyezte – egyszerre lelkesedni kezdtek a franciákért.¹⁵ Persze ez a „jelkesedés” annak a függvényében erősödött, illetve gyengült, hogy a megszálló francia haderő mennyire segítette, illetve akadályozta az ellenforradalmi kibontakozást. A magyar ellenforradalmárok és a megszálló francia hatalom között teljes volt az egység a Tanácsköztársaság megdöntésének célja tekintetében. De már a tekintetben, hogy a proletárhatalom bukása nyomán bekövetkező politikai vákuumot milyen jellegű politikai struktúra töltte ki, az ellenforradalmárok táborát számtalan ellentét szabdalta. Ebben a küzdelemben Gömbös Gyula vezető helyet vívott ki magának, a szegedi tábor „szürke eminenciása” lett.¹⁶ A bázist feltehetően a MOVE adhatta, amely ugyan február végén nem kerülhette el betiltását, de a tagság újbóli megszervezésére Szegeden adva voltak a feltételek. Szervező talentumát Gömbös nemcsak a MOVE újbóli feltámasztására fordította, de, felismervén a kibontakozást elősegítő szervezetek jelentőségét, ebben a cseppfolyós állapotban arra törekedett, hogy mindenütt – és hangadó módon – ott legyen, ahol ilyenek alakítására adódott alkalom. Energikussága mellett természetesen kiterjedt személyi kapcsolatokkal is kellett rendel-

¹² Böhm 154.

¹³ Gömbös 33, idézi: Dósa: 52.

¹⁴ Gömbös 33.

¹⁵ A határban a Halál kaszál . . . Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp. 1963 (a továbbiakban: Prónay) 67.

¹⁶ VIII. 305.

keznie, és érdekes módon – jóllehet prepotens modora többekben ellenérzést váltott ki – rendelkezett is.

Jelentős a Bethlen Istvánhoz való – még 1916-ra visszanyúló – kapcsolata, valamint Horthyhoz fűződő szoros viszonya. Ez előbbi abból a szempontból is jelentős volt Gömbös számára, hogy a színvonalasabb politizálás mesterségébe kezdhett el beletanulni. Bethlennel folytatott beszélgetései külpolitikai nézeteinek formálódására is befolyást gyakorolhattak.¹⁷

A politizálás alapvető elemeit Gömbös már 1919-ben elsajátíthatta. Erre vall például az is, hogy Szegeden tárgyalásokba kezdett Varjassyval, tehát politikai eszközökkel iparkodott egységet létrehozni a szegedi táboron belüli, meglehetősen eltérő irányzatok között. De a megegyezésből nem lett semmi, sőt Gömböst a franciák – Varjassyék közbenjárására – kiutasították Szegedről. Ez másfelől – egyebek mellett – kétségkívül arra vall, hogy az ellenforradalmi táboron belüli ellenfelei eredményesebben forgatták a politikai fegyvereket. A Gömbös ellen felhozott vádpontok közül – németbarátság, a franciák lefitymálása és az ellenük való szervezkedés, a Habsburg Albrecht melletti propaganda, reakciós beállítódás¹⁸ – igazából és elsősorban a franciaellenesség és a németbarátság vádjai eshetett latba. Egyben „megteremtette” az alapot arra, hogy később Gömbös egyértelmű és egyoldalú németbarátságának gyökereit eddig, sőt még korábban lehessen visszavezetni.

Gömböst, annyi más magyar tisztársához hasonlóan, valóban bámulattal töltötte el a német militarizmus szervezetsége, átütő ereje, világháborús sikerei; a *győztes* franciákkal pedig nemigen rokonszenvezhetett, katonai értéküket nem tartotta nagyra. Könnyen elképzelhető, hogy amikor nem kapta meg a megszálló franciáktól a kívánt támogatást, lappangó ellenszenvét akkor feltehetően indulatosan fejezte ki és ezzel ellenfelei kezébe jól kiaknázható ürügyet adott. E magatartást azonban a merev külpolitikai orientáció szintjére emelni feltehetően nem helyén való.

A két forradalom ténye, eseményei szélsőjobboldali beállítottságát tovább erősítette. Meggyőződésévé vált, hogy olyan ellenforradalmi rendszerre van szükség, amely a kapitalista rend visszaállítása során nem a dualizmuskori politikai szisztémát restaurálja. „Modernebb” államtípust kell megvalósítani, amelyik a belső osztályharcot lehetetlenné és feleslegessé teszi, ekképpen egy újabb forradalmi átalakulás felé vezető utat eleve elrekeszti. Az állami beavatkozásnak a korábbiaknál sokkal nagyobb teret nyit, a közszabadságokat jogilag is a totalitarizmus követelményeinek rendeli alá. Ebbe az irányba az első lépéseket a fehérterror, annak is a legbrutálisabb, legvéresebb változata jelentette, amely – kiváltképp intézményesült formájában – a demokratikus berendezkedésű Anglia és Franciaország számára visszatetsző volt.

1919 nyarán a békeszerződés aláírása ugyan még távolinak tűnhetett, de az már aligha volt kétséges, hogy feltételei igen súlyosak lesznek, és kiszabásukban a szárazföldi hegemoniára törő Franciaországnak meghatározó szava lesz. A trianoni békediktátum azután ezeket a várakozásokat messzemenően igazolta. Ezt a békét – a politikai közvélemény széles köreihez hasonlóan – Gömbös véglegesnek sohasem fogadta el. A feltételek kirovásában nagy szerepet játszó, később a status quo megőrzéséhez mereven ragaszkodó

¹⁷ Révay 83–84, 331.

¹⁸ Gömbös 47.

Franciaországgal szemben – ennek okán is – mindvégig alapvetően ellenszenvvel viseltette. (Ellenben érdekes módon Anglia ismert külpolitikai nézeteinek összességében alig-alig bukkan fel, ami egyben külpolitikai horizontjának határait is jól érzékelteti.)

Hosszútávú külpolitikai koncepciójában ezért azokkal a hatalmakkal kereste a szövetkezés lehetőségét, akikkel való együttműködés a trianoni béke határozmányainak megsemmisítését reális színben tüntette fel.¹⁹

A trianoni béke – és tágabban az egész békerendszer – olyan súlyos ellentmondásoktól volt terhes, a Szarajevóhoz vezető feszültségeket olyannyira nem oldotta fel, hogy nagyon sokan gondolták-tudták: a változtatásnak szükségképpen meg fognak érni a feltételei.²⁰ Gömbös Gyula is ezek közé tartozott.

Annak felismerése sem igényelt az átlagosnál nagyobb tájékozottságot, több judiciumot, hogy a status quo megbontásához vezető utat a legyőzött országokkal – elsősorban a legnagyobbal, a nagyhatalmi jellegét ekkor is megőrző Németországgal – való szövetkezésben kell keresni. A jövőt firtató spekulációkban nem ritkán helyet kapott annak a mérlegelése is, vajon a „megcsonkított győzelem” – a „vittorio mutilata” – miatt elégedetlenkedő Olaszország berendezkedése mennyiben fog a revíziós törekvések irányába mutatni.

„Hogy miképpen orientálódjunk az antant nagyhatalmak, elsősorban Franciaország felé – hirdeti 1920 nyarán –, az a közeljövő szempontjából nem bír olyan fontossággal, mint a közvetlen szomszédok felé való orientálódás.” Több ok is készthette Gömböst ennek a kijelentésére. Egyrészt jól tudta, hogy a francia irányzat ellen nem elegendő önmagában küzdeni, a negációnak másirányú pozitív programmal kell hangsúlyt adni. Ezen túlmenően nem hagyhatta figyelmen kívül a kurzus nemzetközi izoláltságát: „belső rekonstrukciónk, a gazdasági, politikai és katonai beilleszkedés a kelet-európai államalakulatok rendszerében lényeges nehézségekbe ütközik”. És tekintettel kellett lennie a kiépülő kisantra, amely a közvetlen elszigetelődés veszélyével fenyegetett.

Kikre gondol Gömbös? Nem Csehszlovákiára és nem Ausztriára. „Csehszlovákia bolsevik mentalitásánál, Német-Ausztria politikai kiforratlanságánál fogva nem jöhet számításba”.²¹ Viszont a Jugoszláviával való kiegyezés szükségessége az egész vizsgált időszakban foglalkoztatta és időnként felvetette a Romániához való közeledés gondolatát is.

A délszláv orientáció már a szegedi táborban felmerült – közvetlen összefüggésben az ellenforradalmi szervezkedés igényeivel. Teleki Pál – mindkét szegedi kormány külügyminisztere – több ízben tárgyal Belgrádban.²² „Ránk, szegediekre nézve – emlékszik vissza erre az időre Gömbös – mi sem volt természetesebb, mint Belgráddal keresni az összeköttetést. Jugoszlávián keresztül vezet az út a tengerhez, Jugoszlávia vitte el a legkevesebbet tőlünk, Jugoszlávia harcos nemzet, egy esetleges jugoszláv barátság közelebb áll a nép lelkéhez, mint akár a cseh, akár a román barátság”.²³

¹⁹ Ld. erre még: *Székely* 8.

²⁰ *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1975* (a továbbiakban: *Juhász*) 74.

²¹ *Szózat*, 1920. VIII. 24.

²² *Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969.* 59.

²³ *Gömbös* 57–58.

A délszláv orientációban kevésbé bízók vagy azt éppen ellenzők a fiatal jugoszláv állam tényleges belső nehézségeire, a soknemzetiségű államalakulatot feszítő – legfőképpen a szerb–horvát – ellentétekre, a horvátok önállósulási törekvéseire, mint a hatékony fellépést bénító problémákra utaltak. A Szegedről kiutasított és Zágrábon keresztül Bécsbe tartó Gömbös másképp látta a helyzetet és ezt 1920 tavaszán is szükségesnek tartotta rögzíteni. „Zágrábot a legnagyobb rendben találtam, szó sem volt a horvátok forrongásáról. Sokan a jugoszláv helyzetet így szeretik beállítani. Az volt a benyomásom, hogy a horvátok önállóságáért vagy azért, hogy hozzánk visszajöjjenek, forradalom (értsd: politikai válság, belső felfordulás – P. P.) nem lesz. A szerbek nagyon vigyáznak. A legtöbb, amit a horvát ellenforradalmárok már (ti. ezek után – P. P.) elérhetnek, egy eléggé szűkre szabott föderáció lesz.”²⁴ Gömbös tehát a jugoszláv belső helyzet viszonylagos belső szilárdságával számol, amikor fontosnak tartja a délszláv külpolitikai orientációt.

Amikor tapasztalni kell, hogy nemcsak nem sikerül a kisantant államok egyikével – e blokkot fellazítandó – megegyezni, de a kisantant mind egységesebben lép fel az ellenforradalmi Magyarország ellen és időnként a jószomszédi viszony feltételeként a rezsím bizonyos fajta demokratizálódását szorgalmazza, akkor nyíltan feladja – tegyük hozzá: átmenetileg – délszláv orientációját és egyben a külkapcsolatok alakulását félreérthetetlenül a belpolitika primátusának rendeli alá. „Lehet, hogy ezen kis államok (sic!) egy más mentalitású Magyarországgal szívesen köténének szerződést, elsősorban olyan Magyarországgal, amely a nyugati államok mintája szerint van berendezve, de *mindaddig nem akarunk senkivel sem kezet fogni, míg a nemzeti keresztény Magyarországot nem akarják faktorként elismerni*”²⁵ (kiemelés – P. P.).

Abból a viszonylag elterjedt nézetből kiindulva, mely szerint a békerendszer hosszabb távon tarthatatlan és annak megmésztására a legyőzött, illetve elégedetlen országok fognak irányt venni, Gömbös igen korán kialakította a Németország és Olaszország szükségzerű és nagy horderejű szövetkezéséről vallott felfogását, amelyhez azután mindvégig hűen ragaszkodott.

Újév napján 1921-ben a magyar külpolitika feladatait nem kevés magabiztossággal meghatározó, ugyanakkor több ponton irreális – „a világ-, de különösképpen a kelet-európai eseményekbe való helyes bekapcsolódás” lehetőségeit kereső beállítódása ellenére, szemléletének provinciális vonásait is megmutató – írásában írja a következőket: „A német és olasz blokk ellentétei az Alpések gerincében valószínűleg kiegyenlítést nyernek, nyugvóponttra jutnak 1921-ben.

E két állam tengelyét képezendi az európai eseményeknek. Köröttük vagy ellenük fognak csoportosulni az államok.

Kieszelni: melléjük vagy a francia mellé álljunk és meglátni az angol aspirációkat, ez a magyar külpolitika negyedik feladata 1921-ben.”

1922 derekán pedig – miután megállapítja, hogy a győztesek pozíciói töretlenek – így nyilatkozik: „Én mégis úgy látom, hogy az európai politikának tengelye Berlinbe Rómán át fog vezetni. A német és olasz ellentétek kiegyenlítése után – Gömbös most már óvatos: nem mond konkrét időpontot –, azt hiszem, ezen politikai tengely körül fognak

²⁴ Uo. 59. ld. még Szózat, 1925. VIII. 7.

²⁵ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban: Napló) II. kötet 295.

csoportosulni a nemzetek a közeljövőben. Ezért *mindaddig, amíg ez a helyzet világos nem lesz, nekünk csak egy kötelességünk lesz a külpolitika terén: várni, várni, – belpolitikai téren pedig erőt gyűjteni*²⁶ (kiemelés – P. P.).

Mindkét állásfoglalás közös abban, hogy a majdan kialakuló tengely felvetésével erősen elszakad az adott politikai situációtól. Míg azonban az újévi cikk – az 1920-ban folytatott és nagy horderejűnek ígérkezett, néhány pontján feltehetőleg Gömbös által is rokonszenvvel fogadott francia–magyar tárgyalások kudarcba fulladása után – a francia orientáció felvetésével, minden látszata ellenére valójában távol marad a politikai aktualitásoktól, addig az 1922-es nyilatkozat éppen a benne foglalt – kivárást ajánló – javaslat folytán konkrét reagálás az adott politikai körülményekre. Más megközelítésben e felvilágotott differencia – a már jelzett óvatosságon, illetve elhamarkodottságon túl – azt jelenti, hogy újévi cikkében Gömbös aktív külpolitikát sürget és ezen belül a nagyhatalmakhoz való viszonyt alternatív módon veti fel, másfél évvel később viszont az aktivitással szemben kivárást tart helyesnek, de már nem a megfelelő választási lehetőség megteremtéséért, hanem – kimondatlanul is – a majdan kialakuló tengely melletti állásfoglalás cselekvési szabadságának megőrzéséért.

Gömbös nemcsak nyilvános állásfoglalásaival kísérte meg a magyar külpolitikát befolyásolni. 1920–21-ben konkrét gyakorlati tevékenységének van egy olyan része, amely lényegesen nagyobb befolyást gyakorol a magyar külpolitikára, közelebbről annak egyik áramlatára. Az osztrák–bajor–német szélsőjobboldali szervezetekhez fűződő kapcsolatairól, a velük kovácsolt tervekről van szó.²⁷

A Max Bauerékkal való együttműködés a szélsőjobboldali erők nemzetközi együttműködésének jegyében zajlott. A tárgyalások-szervezkedések a hivatalos Magyarország, a Külügyminisztérium tudtával, befolyásával, segítségével zajlottak. Ezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert jól mutatja, hogy az ellenforradalmi rendszer jellegéből és helyzetéből fakadóan a hivatalos, „felelős” külpolitika és a szélsőjobboldali, „felelőtlen” szervezetek, azok képviselői külföldi tevékenysége között gyakorta nem minőségi, legfeljebb mértékbeli differencia volt. Kapcsolatukat bizonyos fajta munkamegosztás jellemezte.

A kapcsolódást például olyan egyszerű tény is mutatja, mint az, hogy a titkos szélsőjobboldali kamarilla egy hangadója, Eckhardt Tibor – akiről az 1920 júliusi EX-MOVE-Orgesch–Orka tárgyalások kapcsán Kozma Miklós azt jegyezte fel, hogy „az idea, az elgondolás Tiboré”²⁸ – ekkor Teleki Pál miniszterelnök sajtópolitikai osztályának vezetője. És arra, hogy a sajtófnök nem a miniszterelnök előtt konspirálva folytatta ezirányú tevékenységét, a legmeggyőzőbb bizonyosság Teleki felszólalása a Minisztertanács 1920. augusztus 12-i ülésén, amikor arról beszélt, hogy ő minden külpolitikai eshetőségre gondolt és így a bajorokkal is vannak kapcsolatai, „*akik a magyar kormány jelenlegi álláspontjához a legközelebb állnak*”²⁹ (kiemelés – P. P.). Így aztán semmi meglepő nem

²⁶ Szózat, 1921. I. 1., Napló II. kötet 295, Révay 208, Székely 8.

²⁷ A témakörre ld. részletesen *Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. 1969 (a továbbiakban: *Karsai*) III., V. és IX. fejezet, valamint *Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában 1919–1921. Bp. 1971. 65–75, 90–96.

²⁸ Idézi: *Karsai* 73.

²⁹ Idézi: *Karsai* 93.

lehet abban, hogy a Budapestre tartó Bauer ezredest Gratz Gusztáv bécsi magyar követ látja el hamis útlevelel.³⁰

Ennek az élénk külpolitikai együttműködésnek nyilván a bel- és külpolitikai helyzet tisztázatlansága, az új status quo kiforrotlansága volt az oka. A francia–magyar tárgyalásokkal párhuzamosan – ismeretesen – különböző szinteken és formákban, több irányú külpolitikai kísérletezések folytak.³¹

És nemcsak a kétfajta külpolitikai áramlat egyidejűségéről és munkamegosztásáról, de egymásrahatásáról is kell beszélni. A már említett szélsőjobboldali tanácskozás tervei kapcsán ugyancsak Kozma említi meg, hogy „mindez antibolsevista alapon, *ha lehet, francia támogatással*”.³² (kiemelés – P. P.). Másrészt Eckhardték a megbeszéléseken tudatosan arra használják fel az akkor zajló magyar–francia tárgyalásokat, hogy a németek szemében növeljék a saját értéküket.³³

Ha arra keresünk választ, hogy mégis miben különbözött a hivatalos külpolitika a szélsőjobboldali tervektől, akkor a fentebb említett mértékbeli differencia fogalmán belül a körültekintőbb, óvatosabb, reálisabb magatartást kell hangsúlyozni. Így pl., amikor 1920. augusztus végén a Külügyminisztérium részvételével Teleki villájában magyar–osztrák–bajor megbeszélésekre kerül sor, akkor megegyeznek ugyan az osztrák Renner-kormány eltávolításában, de Kánya leszögezi: „Katonai beavatkozás részünkről nincs tervbe véve”.³⁴ A különbségre mutat az a tény is, hogy a szélsőjobboldali körök a tárgyalásokat akkor is továbbviszik, amikor Teleki abban már nem vesz részt.

Arra vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő fogódzókcal, hogy e tervekben belül Gömbösnek milyen elgondolásai voltak. El lehet fogadni valószínűleg azt a feltételezést, hogy a tárgyalásokon Eckhardték volt a döntő szerep. Eckhardtot – akit egyébként is Gömbösnél tehetségesebbnek tartottak – főleg a külpolitikai kérdések vonzották és mindig is a külpolitikai szaktekintély rangjára és pozíciójára pályázott.³⁵ Az elképzelésekhez azonban feltehetően Gömbösnek is volt hozzátennivalója. Különben kapcsolatuk akkortájt még harmonikus és baráti volt. Kettejük „közül egyik sem tesz semmit anélkül, hogy ahhoz előbb hozzá ne járult volna a másik.”³⁶

*

Az első és kiváltképp a második királypuccs meghiúsításában, a nyugat-magyarországi kérdés kieleződésében, majd megoldódásában Gömbös jelentékeny szerepet játszik, ám ezen események hatalmi pozíciójának növekedésére ugyancsak ellentmondásosan hatnak. Az első Bethlen-kormány megalakulásakor kútba esik Gömbös államtitkárságának a terve, mert a legitimisták merev ellenkezése – akik számára Gömbös aktív, hatékony

³⁰ Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1962. 33.

³¹ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok, 1975. 5–6. sz. 948–949.

³² Idézi: *Karsai* 74.

³³ Uo.

³⁴ Idézi: *Karsai* 109.

³⁵ Trebitsch–Lincoln jellemzése. Idézi: *Karsai* 58. Vö. még: OL Kozma Miklós iratai (a továbbiakban: *K* 429.), Kozma 1930. IX. 11-i feljegyzése, 1931. XI. 6-i bejegyzése, levele 1932. X. 3-án Mecsér Andrásához. 3. csomó 3., illetve 4. dosszié, valamint 4. csomó 1. dosszié; *Talpassy Tibor*: Betöltötte hivatását. Bp. 1975. 195.

³⁶ Trebitsch–Lincoln megállapítása. *K* 429. I. csomó 2. dosszié.

antilegitimizmusa vörös posztó – Bethlent (feltehetően könnyen is vállalt) visszakozásra készíti. Így Gömbös már eleve kedvezőtlenebb helyzetből veszi fel a harcot az ekkortól látványosabban kibontakozó konszolidációval szemben. A konszolidációs folyamat kezdetén Bethlen feltehetően kisebb tényleges hatalommal rendelkezett, mint a számos társadalmi szervezet, titkos társaság, fegyveres különítmény felett komoly befolyást gyakorló Gömbös. A kiépülő intézményesült államhatalomban azonban Gömbös nem tudott magának helyet szerezni. Azok a szervezetek, amelyek felett rendelkezett, jellegük-ből fakadóan nem képeztek konstans hatalmi tényezőt. Legalábbis az államhatalommal szemben nem, csupán abba beépülve. De a beépülés egyben már alárendelődést is kellett, hogy jelentsen. Így a vezető számára is kényszerűen vetődött fel a beilleszkedés-alárendelődés, illetve szembenállás alternatívája. Gömbös nem fogadja el a konszolidációra vonatkozó bethleni koncepciót, fokozatosan szembekerül Bethlennel. És érdekes módon szembenállásuk annak arányában válik mind világosabbá, ahogy Bethlen hatalma növekszik, az övé pedig csökken. Ezen folyamat önmagában is jelzi Bethlen ügyes taktikázását, aki nagyon ügyel arra, hogy kenyértörésre csak akkor kerüljön sor köztük, ha már győzelme is biztosnak vehető. Ebben a küzdelemben az államhatalom birtoklásának döntő szerepe van. Ennek révén tudta Bethlen megtenni azt, hogy a MOVE-ból kiharcolta a katonákat, és így a nemrég oly rettegett egyesület hatalma egyszerre megcsappant.³⁷ Ennek révén volt módjában a korrupció eszközével legcsahosabb ellenfeleit a megfelelő pillanatokban elhallgattatni vagy éppen a maga oldalára vonni. Mint Zadravecz írja az Ex hangadóinak elcsendesedésével kapcsolatban: „A konc, mit Bethlen mindig idejében eléjük dobott, elnémította őket, sőt hűségese csatlósaivá tette.”³⁸

De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy e folyamatban – éppen annak jelentős részben leplezett jellegéből fakadóan – ellentmondásossá vált Gömbös viszonya saját hatalmi bázisához is. Mivel maga az ellenforradalmi rendszer igényelte a konszolidációt, a létét nem sokkal korábban még elősegítő eszközök felszámolását, ezért (bizonyos értelemben vett társadalmi nyomás hatása alatt) maga is fellépett a szélsőséges módszerek, a spontán jobboldali terror alkalmazása ellen. Ezzel azonban lehetetlen feladatra vállalkozott. Meg akarta rendszabályozni a megrendszabályozhatatlant, a különítményeseket, az ébredőket. Holott ezeket csupán felszámolni, megőrizve megtartani csupán az államhatalom intézményeibe betagolva lehetett. Így egy pontig Gömbös kényszerűen együtt mentelt Bethlennel, segítséget nyújtott neki a különítmények felszámolásában, a nyugat-magyarországi bandaharcok megszüntetésében. Ezért sajátos módon nemcsak saját hatalmi bázisának felmorzsolásához adott aktív segítséget, de egyben ezen felmorzsolódó erőket saját maga ellen is bősztítette. A Prónayval való huzakodása, illetve a kivégzésére szőtt tervek világosan mutatják mindezt.³⁹

Hogy Gömbös felismerte-e 1921 nyarán e veszélyt vagy Bethlen ügyes taktikája elaltatta ekkor éberségét, arra nem tudunk feleletet adni. De a lényeg az, hogy politikai karakterének feladása nélkül ekkori sorsán semmiképpen sem változtathatott. 1921 őszén már – Prónayhoz írott levelei alapján tudjuk – világosan látta a kibontakozott tendencia

³⁷ Péter Zadravecz titkos naplója. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Borsányi György. Bp. 1967 (a továbbiakban: *Zadravecz*) 141, Dósa 119.

³⁸ *Zadravecz* 141.

³⁹ *Prónay* 19, 246, 276, 280, 282, *Zadravecz* 172.

irányát, de a király második visszatérésének megakadályozásában játszott tényleges szerepe és az annak jelentőségéről saját maga számára alkotott kép⁴⁰ minden bizonnyal abban az irányban hatott, hogy a nem egészen 2 év múlva bekövetkező vereségének előrevetülő árnyékát ne lássa meg.

Még 1922-ben is számos jel megtévesztőleg hatott. Gömbös ügyvezető alelnöke az ismert bethleni furfanggal létrehozott Egységes Pártnak, ő kap megbízást a párt programjának összeállítására, amit nagy buzgalommal végez,⁴¹ majd az ő kezébe adja Bethlen 1922 derekán a képviselőházi választások lebonyolítását. Mindez nagy hatalmat jelent Gömbös kezében, de ez a hatalom már egyre inkább Bethlentől függ, ellene kevésbé, inkább érdekében lehet felhasználni.

A külpolitikai helyzet kialakulatlansága, saját külpolitikai elképzeléseinek akkor még időszerűtlensége, illetve az eredménytelensége okán átmenetileg fel is adott jugoszláv orientációja egyfelől, másfelől annak egyértelmű számbavétele, hogy a politikai élet súlypontja a belpolitikai küzdelmeken van – készíthette 1922 őszén arra, hogy a kormány külpolitikájával szemben konciliáns álláspontra helyezkedjék. Kozma Miklós egy ekkortájt lezajlott Bethlen–Gömbös diskurzusról – mintegy Gömbös felfogását összegezve – jegyzi fel: „Gyula (a) külpolitikában minden politikát akceptál, (ha) a végső célja jó”, viszont a belpolitikában „lehetetlennek tartja az elvi jelentőségű irány látszólagos eljártását is, mert lejáratásra visz”⁴²

A Bethlen és Gömbös közötti belpolitikai ellentétekről a politikai közvélemény ekkor már különböző verziókban tud és azokat színezi. Az ezidőben már hivatalánál fogva is jól értesült Kozma Miklós József főhercegnél november 21-én tett látogatásán Gömbös elégedetlenségének fő okát az elégtelen mértékű fegyverkezésben, a háborúra való rendszeres felkészülés hiányában jelöli meg. Emellett „másik ok (a) passzív külpolitika. Szerinte (ti. Gömbös szerint – P. P.) a bajorokat diszuszultuk, Kemállal érintkezés nincs, olaszokkal való összeköttetésünk véletlen eredménye”⁴³ Úgy véljük, hogy Kozma itt nem tudja Gömbös elégedetlenségének, ellenzékiekedésének lényegét visszaadni, mert azt nem belpolitikai téren, nem a rendszer kiépítésének még eldöntetlen kérdéseit illető nézeteltérésekben keresi. Amiről Kozma beszél, az önmagában feltehetően így lehetett, mégis torz optikát kap azáltal, hogy nem a valóságos helyére kerül. Gömbös feltehetően szisztematikusan fel akarta készíteni az országot a háborúra, amelynek megnyerése révén látta az integer Magyarországot ismét megvalósíthatónak. De tudjuk, Bethlen számára is világos volt, hogy a revízió célkitűzését (legalábbis a teljes revíziót) háborús konflagráció nélkül nem lehet elképzelni.⁴⁴ Lényegi különbség tehát etekintetben nemigen lehetett közöttük. Még az időpontot illetően sem lehet alapvető eltérésről beszélni, hiszen egyikük sem gondolta, hogy közeli terminusról lehet szó. Mindketten egyetérthettek abban, az

⁴⁰ *Zadravec* 217.

⁴¹ Ld. erre például Négyessy Lászlóhoz intézett levelét. MTA Kézirattára Ms 743/c.

⁴² K 429. 1. csomó 2. dosszié. 1922. XI. 2-i naplófeljegyzés.

⁴³ Uo. 1922. XI. 21-i naplófeljegyzés. Tartalmilag, illetve részben szó szerint idézi: *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. II. kötet. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon 1921–1924.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső. Bp. 1956. (A továbbiakban: *Iratok II.*) 104.

⁴⁴ *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). *Történelmi Szemle*, 1971. 1–2. sz. (a továbbiakban: *Ormos* 71.) 154.

országot mennél előbb abba az állapotba kell hozni, hogy az az európai helyzet kedvező alakulása esetén cselekvően és eredményesen tudjon az események alakításába bekapcsolódni. Az alapvető eltérés közöttük annak megítélésében volt, hogy a rendszer milyetén való kiépítése szolgálja e célkitűzést helyesebben, és ebből következőleg a fegyverkezést illető konkrét kérdésekben könnyen támadhatott közöttük véleményeltérés. (Magától értetődően ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Bethlen és Gömbös között, a rendszer jellegét illető különbséget innét lehet elsősorban vagy kizárólag megragadni, csupán azt, hogy Kozma nem helyénvaló megállapítását lehet innét korrigálni.)

Ami pedig a másik okot, a passzív külpolitikát illeti: Gömbös nyilván bírálta a kabinetet ezekben a kérdésekben, de ezeket csak bizonyos megszorítással lehet a külpolitika fogalma alá vonni. Inkább arról van szó, hogy a szóban forgó pontokon való kapcsolatok erősítése-ápolása esetén a jobboldali erők nemzetközi összefogásának ügye jutott volna a megvalósuláshoz több lépéssel közelebb. A hivatalos állami külpolitikára ez nyilvánvalóan igen erős hatást gyakorolt volna, ám még ebben az esetben is indokolt lenne a különbségtéves. De akárhogy is ítéljük meg ezeknek a kérdéseknek a külpolitikához való viszonyát, aligha lehet kétséges, hogy megvalósulásuk a Gömbös által igényelt belpolitikai vonal realizálódásának függvényében volt elképzelhető, tehát itt is inkább csupán következményről lehet beszélni.

*

A bethleni konszolidáció előrehaladásában ismeretesen a külföldi kölcsön megszerzésének döntő jelentősége volt.⁴⁵ A kölcsönakció hosszan elhúzódó ideje egyben az általa kiváltott belpolitikai küzdelmektől is feszült volt. Nem lehetett kétséges, hogy a kölcsön megszerzése a Bethlen által képviselt kormányzati forma megszilárdulását is fogja jelenteni, ezért a Bethlent jobbról támadó Gömbös-csoport egyszerre bírálta a bethleni „középút” politikáját és helytelenítette az azt megszilárdítani hivatott kölcsönért folyó akciót.

A „kölcsönpolitikát” ért belpolitikai támadásoknak tehát külpolitikai színezetük és egyben jelentőségük is volt. Bethlennek, mielőtt nyugat-európai körútját 1923. május elején megkezdte volna, meg kellett szereznie Gömbös egyetértését, akivel az ügyben több ízben személyesen beszélt – eredménytelenül. Gömbös attól tartott, hogy a kölcsön nemzetközi ellenőrzése számukra kedvezőtlen bel- és külpolitikai következményekkel fog jární; ezirányú aggodalmait az ország szuverenitása féltésének hangoztatásában jutottak kifejeződésre.⁴⁶ Az április 11-i pártértekezleten azonban a szélsőjobboldaliak vezére – amint Kozma írja – „deferált” Bethlennek.⁴⁷ Kozma mérföldkőnek látja e pártértekezletet, innét számítja „a jobbszélső szárny letörését, illetve azt az időpontot, amikortól kezdve a tempót nem ő diktálja”. Önmagában a fogalmazás is mutatja, hogy az MTI elnökgazdátjának állásfoglalása korántsem egyértelmű, hiszen egészen más egy politikai irányzat letörése, mint a tempódiktálási lehetőség elvesztése. Úgy véljük, hogy az utóbbi

⁴⁵ A téma átfogó feldolgozását nyújtja *Sz. Ormos Mária*: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése című értekezésében. Bp. 1964 (a továbbiakban: *Ormos*).

⁴⁶ *Vö. Ormos*: 110 „Bethlen... kétségtelen, hogy gyakorlatilag feladta az ország gazdasági függetlenségét.”

⁴⁷ K 429. 1. csomó 3. dosszié. Belpolitikai helyzetkép 1924. V. Ld. még: *Ormos* 40–41.

fogalmazás áll közelebb a valósághoz. Talán akkor közelítjük meg az igazságot a leginkább, ha azt mondjuk, hogy Gömbös olyan – számára kedvező – lehetőséget mulasztott el ekkor, amilyenre már közeli vereségéig nem adódott (tegyük hozzá: belpolitikai síkon) alkalom.

Ám külpolitikailag felcsillanni látszott egy lehetőség. Ismeretes módon a kormány minden igyekezete arra irányult, hogy a kölcsönt a nagyhatalmaktól és úgy kapja meg, hogy abba a kisantantnak ne legyen semmi beleszólása. Ez a kisantant országainak és főleg vezetőjének, Csehszlovákiának a Bethlen-kormányral való mind elkeseredettebb szembenállását váltotta ki. Május 9-én a francia kormánynál közös jegyzékben tiltakoznak az ellen, hogy a Magyarország számára nyújtandó kölcsön ügyében nélkülük szülessen döntés.⁴⁸ A Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony jellemző adaléka, hogy, jóllehet a Monarchia e volt két tagállamát jó ideig még a gazdasági élet számos szála kötötte össze és így Csehszlovákia gazdaságilag érdekelt volt déli szomszédja szanalásában, mégis a presztízs kérdést minden más elé helyezte és mindenekelőtt minden eszközzel a kölcsönakció meghiúsítására – az akkori budapesti csehszlovák követ szavával élve –, a magyar kormány „megalázására” törekedett.⁴⁹

Ebből a nem csekély mértékben ilyen szubjektív, szociálpszichológiai attitűddel színezett helyzetből fakadt, hogy a prágai kormány közeledni kezdett Gömböshöz, attól a felfogástól indítva, hogy az egyébként elkerülhetetlennek tartott Gömbös-kabinet számára feltehetően inkább elfogadható lesz, mint a jelenlegi.

A budapesti osztrák követ, Franz Calice egy sor jelentésében foglalkozik ezzel az érdekes intermezzóval, amelyet elsősorban e dokumentumok alapján kísérlünk meg rekonstruálni.

Első ízben az 1923. május 3-i jelentésében tesz említést arról a követ, hogy Vavrečka budapesti csehszlovák követ neki a fenti értelemben nyilatkozott. Vavrečka állította, értesülései vannak arról, hogy Gömbös mind szorosabban csatlakozik a kisgazdákhöz és ugyanakkor „sikerral keres közeledést a zsidó pénzarisztokráciához”. (Ez utóbbi értesülést Calice is igazolja.) Ezen momentumok alapján kombinált Vavrečka úgy, hogy egy Gömbös-rezsim agrárdemokratikus alapon fog nyugodni, és – Mussolinihez hasonlóan – „a hatalomátvétel pillanatában egy sor, a kormányhatalommal összegegyeztetetlen harci eszközét, így az aktív antiszemitizmust is feladja, az agrárkérdést pedig megoldja”. A Mussolini–Gömbös párhuzamot a külkapcsolatok területén is érvényesíti a csehszlovák diplomata: ha Mussolini nyomdokain fog Gömbös haladni, úgy Magyarországnak a szomszédaival reális és elviselhető viszonya alakul ki. Ha ellenben mégis megkísérli az integer Magyarország megvalósítását, akkor legalább tudni lehet végre, hogy kit kell ezért felelőssé tenni, ami ma – füzi hozzá Vavrečka igen figyelemreméltóan – lehetetlen, „hála a magyar taktikának és a ’felelős’ és ’felelőtlen’ tényezőkre való felosztásnak”.⁵⁰ E megjegyzés is mutatja, hogy a magyar külpolitikában, ha torz és satnya formában is, kialakult egy bizonyos fajta munkamegosztás. Jellemzője, hogy az a kormány, a „felelős” tényező és – majdnem mindig – szélsőjobboldali ellenzéke, a „felelőtlenek” között jött

⁴⁸ Ormos 54, 144.

⁴⁹ A budapesti osztrák követ 1923. VI. 9-i jelentése. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Neues Politisches Archiv (a továbbiakban: NPA) Fasc. 18.

⁵⁰ Uo.

létre. E munkamegosztás igen fontos sajátosságának gondoljuk azt is, hogy határozottan rendszert stabilizáló funkciója is volt. Mert külpolitikailag a „felelőtlenek” „előrefutásai” bizonyos mozgási teret, visszavonulási (és azt jól hasznosítható) lehetőséget nyújtottak a kormány számára. Ugyanakkor az ilyen akcióikkal is hozzájárultak a szélsőjobboldaliak ahhoz, hogy belpolitikailag a kormány, amikor annak idejét elérkezettnek látta, kordába szorítsa őket és ezt a külföld felé „békés egymás mellett élési szándékaként” dokumentálja. (Természetesen könnyűszerrel lehetne számos ténytet felhozni, amely a fentieket nem támasztja alá. Azonban úgy gondoljuk, ezek a fenti sémának nem létét, csupán érvényességi körét érintik.)

Calice idézett jelentésében egyúttal beszámol Szembek gróffal, a budapesti lengyel követtel való beszélgetéséről is. Ebből kiviláglik, hogy Vavrečka nem csupán egyéni véleményének adott hangot. „Állítólag úgy tűnik neki – írja Calice, kifejezésre juttatva hitetlenkedését –, mintha Beneš úr egyenesen azon dolgozna, hogy Bethlennek nehézségeket okozzon és a gömbösi mozgalmat támogassa.” Ez – a későbbiek ismeretében – nemcsak a csehszlovák diplomácia új irányzatának kibontakozását, de azt is valószínűsíti, hogy ezen politika már indulása pillanatában sem maradt titokban.

Éppen két héttel későbbi jelentésében Calice már lényegesen pozitívabb hangnemben tudósít. Prágának Budapesttel való szembenállását olyan számottevőnek mondja, hogy szerinte a kölcsönrel kapcsolatos helyzetnek a kulcsa a prágai kormány elszántságában keresendő. A kölcsönkérdéssel kapcsolatban a nemzetközi politikában két áramlat alakult ki. Az elsősorban franciák által képviselt irányzattól – amelyik Bethlen személyében és politikájában látja a legjobb garanciát – Csehszlovákia „az utóbbi időben feltűnő módon eltért”. Nagyjából megismétli a május 3-i jelentésének e szempontból való lényegét. Új momentum Gömbös antilegitimizmusának, mint olyan momentumnak a számbavétele, amely Prágának „nem unszimpatikus”. És újdonság az is, hogy most már Calice kísérletet tesz arra, hogy maga is magyarázatot adjon „a cseh politikusok Gömbös úr iránti hirtelen szimpátiájának”. Szerinte Bethlennek a legitimista mágnáscsoport-hoz való közeledése a kiváltó ok.⁵¹

Az osztrák diplomatának, aki csupán 1922. decembere óta teljesített Budapesten szolgálatot, addig lehet feltehetően igaza, hogy a kérdés megválaszolásához ezt a mozzanatot is figyelembe kell venni. De nyilvánvalóan az általános helyzetről korábban mondtak, valamint a Vavrečka által említett tényezők a fordulatban nyomósabbak voltak.

Másnap, május 18-án Calice szükségesnek tartotta, hogy újabb jelentésben tájékoztassa külügyminiszterét. A budapesti csehszlovák ügyvivő – olvashatjuk a jelentésben – jó forrásokkal rendelkező bizalmi emberétől hallotta, hogy Gömbös gróf Batthyány Tivadarral keresett kapcsolatot és vele együtt tervet készített a Bethlen-kabinet szeptemberi megbuktatására. „Ha e hír igaznak bizonyul – vonja le a következtetést –, úgy tökéletes megerősítést nyújtja a Gömböstől várt politikai pálfordulásnak.” E következtetés pusztán semleges logikai konklúzió, de aztán az igen óvatos osztrák diplomata egy lépéssel továbbmegy: „Míthogy Gömbös a Károlyi-rendszer idején mint katonai attasé Zágrábban akkori főnökével, Balla Aladárral bizalmas viszonyban volt és Balla pedig Batthyány

⁵¹ Uo., 1923. V. 17–i jelentés.

legbizalmasabb barátai közé tartozott, ezért e kombináció kevésbé kalandos, mint az első pillanatra hangzik.”⁵²

Néhány nappal később már arról tudósít, hogy Doulcet budapesti francia követ egész nyíltan beszélt előtte egy Gömbös–Nagyatádi Szabó-rezsim lehetőségével és előnyeivel kapcsolatos csehszlovák nézetekről. A francia követ e felfogást „kétségtelenül életképesnek” ismeri el, bár ebben a számításban, véleménye szerint, még igen bizonytalan elem van. Bethlen tovább orientálódik balra, Nagyatádiék pedig túl okosak arra, hogy egy Gömbössel való bizonytalan kombinációra lekössék magukat.⁵³

A helyzet mind feszültebbé vált. A kölcsön megszerzése ügyében ekkor még eredményt elérni képtelen Bethlen számára most már a vázolt eseményekből kifolyólag is elodázhatatlanul sürgőssé vált az Egységes Párton belül való rendteremtés, a Gömbössel való leszámolás.

Ismeretesen Gömbös június 19-én mondott le a kormánypárt alelnöki tisztéről, Bethlen június 15-i felszólító levelének hatására, de nem kétséges – a levél szövege is ad támpontokat erre –, hogy az akció már közvetlenül Bethlen hazaérkezése után, május végén megindult.⁵⁴

Az osztrák követ már június 1-i jelentésében konstatálta Bethlen készülődését, csupán azt nem tudta eldönteni, hogy ennek oka a miniszterelnök kellő ereje vagy a kérdés elodázhatatlan szükségyszerűsége.⁵⁵ A kérdésfeltevést mesterségesnek érezzük, hiszen ugyanannak a dolognak a különböző aspektusairól van szó: Gömbösök kiszorítása a kormánypártból mind sürgősebbé vált, hiszen számolni lehetett már ekkor annak a valószínűségével, hogy a kölcsön megszerzéséhez szót kell érteni a kisantant országok vezetőivel is. Márpedig ha ez bekövetkezik, akkor Gömbös belpolitikailag mind ingatabbá váló pozíciói ugrásszerűen meg fognak erősödni. Így az alaptendenciával szemben – ti., hogy az idő előrehaladása a Bethlen neve által félmjelzett konszolidáció megizmosodásának kedvez – kibontakozni látszott egy éppen azt gyengítő ellentendencia. Nevezetesen az, hogy Gömbös külpolitikai csatornákon keresztül igyekezett pozícióit megerősíteni. Ezt kellett megakadályozni és ehhez Bethlen ekkor már (a fentiekből következően: még) elég erőt érezhetett.

Calice utóbb érintett jelentésében a bethleni tervet akadályozó tényezőként már *expressis verbis* arról ír, hogy időközben Gömbös „a kisantant jóakarátára és védelmére számíthat”. Majd azt állítja, olyan híresztelések vannak, melyek szerint Gömbös már egy Jugoszláviával való kész szerződéssel rendelkezik, és ezzel az érvel a kormányzót tervei számára teljesen megnyerte.

Bethlennek tehát cselekednie kellett és cselekedett is.

Gömbösnek az alelnöki tisztségről való lemondása Bethlen győzelmét jelentette, amelynek megvolt az a számottevő eredménye, hogy e lépés egyszeriben végetvetett a kisantant Gömbössel kapcsolatos kombinációinak, de a Gömbössel való tusakodás ezzel még nem ért véget. A küzdelem súlypontja megint a belpolitikára helyeződött, amelybe a

⁵² Uo.

⁵³ Uo., 1923. V. 23-i jelentés.

⁵⁴ A levelet közli: Bethlen István titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1972. 141.

⁵⁵ NPA Fasc. 18.

külpolitikai momentumok — látni fogjuk — bele-belejártszanak, de most már nem Gömbös, hanem Bethlen harci eszközeként.

Gömbös bent maradt az Egységes Pártban — úgymond —, „megfigyelő álláspontra”⁵⁶ helyezkedett, valójában lázas tevékenységbe fogott, hogy a szélsőjobboldali velleitású elemekből mennél ütőképesebb politikai tömörülést kovácsoljon össze, amelyek kiszivárgó híreit nem győzték cáfolni.⁵⁷ Az új helyzetben Gömbös megint szembe fordul a „kölcsonpolitikával”, az 1923-ban „gondviselésszerűen nagyinak mutakozó” termés aporójából összehívhatja a kormánypart Közgazdasági Bizottságát, javasolja, hogy a termésfelesleg révén teremtsék meg a magyar jegybank alapját, és ezzel kimondatlanul is a kölcsönfelvétel szükségletelensége mellett érvel. Gömbös azonban tudja, hogy a fórumot már csupán a propaganda céljaira használhatja fel, ezért nem kíván azonnal állásfoglalást, a bizottság pedig taktikusan úgy határoz, hogy „a kérdést állandóan napirenden tartja”.⁵⁸ A Bethlen-ellenes politikai tömörülés terve nem járt sikerrel, a „megfigyelői álláspont”-ot nem sikerült kamatoztatni, a kilépő Gömböst „nyomorúságosan”⁵⁹ kevesen követik az ellenzékiiség útjára. A kilépők száma azonban nem fest hű képet az erőviszonyokról, mert a párton belül szép számmal maradtak a Bethlen-ellenes elemek, másrészt pedig a szélsőjobboldal nagyhatású propagandahadjáratot indított a kormány ellen az ismeretes ingyenszervény botrány kipattanásával és dagasztásával.⁶⁰

Erre azután Bethlen sem habozott, hogy beindítsa a propagandagépezetet Gömbös lejáratására. Méghozzá igen taktikus módon.

A liberális Magyar Hírlap közvetlenül Gömbösnek a pártból való kilépése után szenzációs tálalásban hozta, hogy Gömbös két héttel a kisantant július 28–30-i sinai konferenciája előtt Balla Aladáron keresztül messzemenő biztosítékokat adott a budapesti jugoszláv követnek egy, a közvetlen közelben hatalomra jutó Gömbös-kormányának a kisantanttal szembeni magatartását illetően. Majd néhány nappal később arról cikkezett, hogy Gömbös elfogadta az októbristák programját és Batthány Tivadarral akar kormányt alakítani.⁶¹

Feltehető, hogy a liberális lap a dolog lényegét adta vissza. Mint Hornbostel, a magyar viszonyokat kitűnően ismerő ekkori budapesti osztrák ügyvivő írja augusztus 16-i jelentésében: „Nem kétséges, hogy Balla Gömbös megbízására, a Magyar Hírlap állította értelemben beszélt Milojević úrral. (A budapesti jugoszláv követ ekkor — P. P.) A többi részletet, különösen ami az ezen tárgyalások időpontját illeti — folytatja Hornbostel —, azt bizonyára a Magyar Hírlap fantáziájának vagy annak az inspirátornak a javára lehet írni, akit, nem joggatlanul, a miniszterelnökségen vagy a kormánypartban kereshetünk”⁶² (kiemelés — P. P.).

Úgy gondoljuk, hogy a tárgyalások időpontját egyáltalán nem a Magyar Hírlap fantáziája, hanem az inspirátor tudatos szándéka szabja meg. A tárgyalások időpontjának illetén való rögzítésének kifejezetten Gömböst kompromittáló hatása lehetett. Két szem-

⁵⁶ Ld. erre: Iratok II. 318.

⁵⁷ Szózat, 1923. VII. 6.

⁵⁸ Uo. 1923. VII. 20.

⁵⁹ Hornbostel budapesti osztrák ügyvivő kifejezése 1923. VIII. 11-i jelentésében. NPA Fasc. 18.

⁶⁰ Ld. erre: Iratok II. 321–328.

⁶¹ Magyar Hírlap, 1923. VIII. 7., 8., 9., 14., 18., 23. és 28. sz.

⁶² NPA Fasc. 18.

pontból is. Egyrészt a sinaiai konferenciával való – kimondatlan – kapcsolatba hozása (ahol olyan állásfoglalás született, amely Magyarországon megdöbbenést keltett⁶³) Gömbös ezzel kapcsolatos felelősségét sugallta és ugyanakkor meglehetősen furcsa színben tüntette fel azt a Gömböst, aki a kölcsöntől folyton az ország szuverenitását féltette. Másrészt Gömbös hataloméhységét „bizonyította”, hiszen a hirdetett időpont pontosan azzal a terminussal vágott egybe, amikor Bethlen Gömböst kikerülhetetlen válaszut elé állította.

Gömbös a Magyarságban és a Szózatban, illetve a kiskundorozsmai választók előtt cáfolja azokat a nézeteket, mintha ők a háborút és Kelet-Európa békéjének megbontását akarnák. „Akinak józan esze van, az tudhatja, hogy Magyarország a jelen kül- és belpolitikai és gazdasági helyzetében nem gondolhat másra, mint békés belső munkára és újjáépítésre... Józan ember *ma* háborúra nem gondolhat. Aki tehát azzal gyanúsít bennünket, hogy háborúra törekszünk, az politikánk komolyságát igyekszik hamis színben feltüntetni, másrészt arra is törekszik, hogy *kifelé* bennünket megrágalmazzon”⁶⁴ (kiemelések – P. P.). Az első kiemelés egyértelműen mutatja, hogy Gömbös a széles nyilvánosság előtt sem tagadja meg önmagát, ti., hogy a háborút elkerülhetetlennek tartja. De ez – hangsúlyozzuk – nem azonos azzal, hogy az adott helyzetben konflagrációra törekedett volna.

Gömbös most világosan kijelenti: „... szükségesnek láttam a külállamoknál ellenünk és irányzatunk ellen terjesztett álhírek, gyanúsítások és rágalmak ellen védekező lépéseket tenni és megfelelő felvilágosításokat nyújtani arra nézve, hogy a mi irányunk külpolitikai szempontból mit jelent.”⁶⁵

Nyilatkozataiban ennyi, amit Gömbös elismer és ezzel védekezés helyett ügyesen a támadásra helyezi a hangsúlyt. (Egyébként a kisantanthoz történt közeledésének csupán ezt a mozzanatát ismeri el, a többi tagadja, szemenszedett hazugságnak, átlátszó politikai manővrozásnak mondja.⁶⁶

A propagandahadjárat megtette a magáét. Gömbösök szeptember végén, október derekán a kölcsönnel kapcsolatban úgy foglalnak állást, hogy azzal most már elvileg egyetértenek, de óvnak attól, hogy az súlyos belpolitikai következményekkel fog járni. Gömbös különösen a pénzügyi ellenőrzést tartja az ország függetlensége szempontjából veszedelmesnek.⁶⁷

A kiprovokált Ulain-puccs leleplezésével Bethlennek újabb csapást sikerült mérnie a fajvédőkre.⁶⁸ Így azután – mindent összevéve – amikor Gömbös 1923 végén a költségvetési, 1924 áprilisában pedig a külföldi kölcsön megszerzéséről szóló parlamenti vitában nagy beszédeit tartja, akkor azoknak már sokkal inkább csupán propagandisztikus, politikai-ideológiai jelentőségük, mint konkrét politikai hatásuk volt.⁶⁹

*

⁶³Ormos 65, 145.

⁶⁴Szózat, 1923. VIII. 18., 22.

⁶⁵Szózat, 1923. VIII. 22.

⁶⁶Szózat, 1923. VIII. 18.

⁶⁷Szózat, 1923. VIII. 28., X. 2.

⁶⁸Prónay 329, 210; K 429. 13. csomó 3. dosszié. Kozma 1923. XI. 26-i helyzetjelentése. Közli: Iratok II. 330–331.

⁶⁹Napló XVIII. kötet 156–165, XXIII. kötet 407–416.

Az elszenvedett kudarcot – ellenzékbe szorulásukat – Gömbösök korántsem tekintették végleges vereségnek. Megszabadulva az első hónapok deprimáló hatásától, lendületes szervező munkába fogtak, 1924 őszén részletes program alapján országos párttá alakultak át.⁷⁰

Ellenzéki szerepköréből fakadóan Gömbös ezekben az években gyakrabban lépett a széles nyilvánosság elé, hiszen hatalmi bázisának kiszélesítése érdekében most ez a harci módszer kellett, hogy előtérbe kerüljön. Külpolitikai kérdésekről is gyakrabban nyilatkozik, bár a hangsúlyt változatlanul a belpolitikára fekteti. Ebben a periódusban sem tekinthető a párt külpolitikai szaktekintélyének; nemzetközi kérdéseket rajta kívül Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kádár Lehel, Ulain Ferenc, Éva Lajos is boncolgatnak-interpretálnak a nyilvánosság előtt.

Vajon Gömbös nézetei mennyiben tükrözték a szélsőjobboldali erők – ekkoron konkrétan a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (vagy közismert nevén: a Fajvédő Párt), – külpolitikai nézeteit, vajon volt-e számbaveendő különbség közte és a szélsőjobb karakterisztikus figurái között? Teljesen megnyugtató véleményt majd csak a korszak külpolitikai gondolkodását feltáró kutatások nyomán lehet formálni, de az nem lehet kétséges, hogy etekintetben is a közös világnézeti állásfoglalásnak, az extrém nacionalizmusnak, a szélsőjobboldali, fasiszta tendenciájú diktatorikus törekvéseknek volt meghatározó jelentősége. Azonos belpolitikai alapállásukból bizonyos értelemben logikusan következett a lényeges külpolitikai kérdések egyívású megítélése.

Riadót fújtak minden olyan törekvéssel szemben, amely a status quo rögzítése irányába hatott. Tiltakoztak minden olyan kísérlet ellen, amely Trianon egyetlen pozitívumát, a nemzeti különállást akarta csorbítani. Két különböző szempontról van szó, mégis – a sajátos helyzetből fakadóan – a két nézőpont egymásra kopírozódott.

Amikor a Monarchia bármiféle visszaállításának plánuma ellen tiltakoztak,⁷¹ amidőn az újból és újból felbukkanó különféle vámunios,⁷² Duna-konföderációs elképzeléseket nagy szorongások közepette opponálták,⁷³ elutasították az ún. keleti Locarno tervét,⁷⁴ közvéleményük figyelmét a Népszövetség alapvető funkciójára irányították⁷⁵ – akkor magatartásukat mindig a fentebb említett alapvető szempont motiválta.

Amikor viszont, ugyancsak egységesen, dühödt támadásokat intéztek a Szovjetunióval való kapcsolatok felvételére készülő kormány ellen,⁷⁶ akkor ezen alapvető orientációs pontnak egyszerűen nyoma vész, hogy helyét egy másik – immár nem kül-, hanem kimondottan belpolitikai természetű – ugyancsak alapvető szempontnak, közvetlenül az ellenforradalmi rendszer remegve féltett védelmezésének adja át. E tény önmagában is jelzi, hogy a fajvédők – és köztük Gömbös is, aki ekkor nem győz eleget beszélni „a tiszta világnézet iránytűjéről”⁷⁷ – mily közvetlen, merev módon kezelik a nemzetközi kapcsolatoknak a társadalmi-gazdasági viszonyok általi meghatározottságát.

⁷⁰ Szózat, 1924. X. 21.

⁷¹ Szózat, 1924. X. 21., 1925. V. 1., 1926. I. 1.

⁷² Szózat, 1926. I. 1.

⁷³ Szózat, 1925. II. 8., 20., III. 12., IV. 26., V. 1.

⁷⁴ Szózat, 1926. I. 1., III. 6.

⁷⁵ Szózat, 1925. X. 15., XII. 19., 1926. III. 20.

⁷⁶ Szózat, 1924. IX. 30., 1925. I. 9., 16., X. 2.

⁷⁷ Szózat, 1925. I. 9.

Végül egységes álláspontot vallanak a mezőgazdaság fokozottabb felkarolásának, az – úgymond – túlzott iparpártolás mérséklésének és ezzel összefüggésben a mezőgazdaságnak jobban kedvező vám- és kereskedelmi politika megvalósítása érdekében.⁷⁸ Ezen alapjában belpolitikai természetű kérdést külügyi vonatkozásai miatt gondoltuk helyenlően itt felemlíteni.

Különbséget csupán a korabeli hivatalos magyar külpolitikával való szembenállás mikéntjében – nem mibenlétében! – tudunk felfedezni. Ismeretesen a kormányzat már a kölcsönért folyamodóban, majd annak birtokában – és egyben következményeinek koloncával a nyakán – felhagyott a revízió követelésével, fő külpolitikai programjává az új európai rendbe való beilleszkedést, a győztes hatalmakkal szembeni békés, konciliáns politikát tette. Ezzel az iránnyal a Fajvédő Párt – és így Gömbös is – messzemenően szemben állt. De míg társai szembenállásuk hangsúlyát a – nem ritkán vehemens – kritikára helyezték,⁷⁹ addig Gömbös (bár ő sem hallgatta el, kiváltképp az 1926-os választások idején, bíráló észrevételeit) szembenállását, korábbi taktikájának megfelelően, inkább a kivárási politika propagálására összpontosította.

Ezen évekbeli megnyilvánulásai – összevetve és kiegészítve a korábban megfogalmazott gondolataival – módot adnak külpolitikai koncepciójának rekonstruálására. Felfogását úgy lehet összefoglalni, hogy Magyarországot kezdettől fogva a majdani kialakuló, a békerendszert megváltoztató Berlin–Róma tengely oldalán kívánta látni, mint független, a Duna-medencében és a Balkán felé önálló misszióval rendelkező államot. E koncepció tehát két nagy, bizonyos fokig egymástól függetlenül létező, kapcsolódásukban súlyos ellentmondástól terhes gondolatkörből tevődött össze.

Külpolitikai nézeteinek kiindulópontja – a politikai közvélemény széles köreihez hasonlóan – az integer Magyarország eszméjéhez, a magyarság szupremáciájához való feltétlen ragaszkodás. A magyar uralkodó osztályok e hosszú múltra visszatekintő ideológiáját változatlanul megvalósítandónak tartotta. A megvalósíthatóságot illetően azonban nem voltak illúziói. Tudta (akárcsak Bethlen),⁸⁰ hogy azt majd csupán az európai rend átrendezése keretében lehet kivívni. A majdani tengelyhez való csatlakozást ezért tartotta szükségesnek. Szerinte „logikus az, ha Magyarország *függetlenségének teljes fenntartása mellett* olyan külpolitikai orientációt keres, amely egyrészt Berlinben, másrészt Rómában gyökeredzik és talán messzebb, Londonban keresi azt a bázist, amely a maga külpolitikai elhelyezkedéséhez szükséges”⁸¹ (kiemelés – P. P.).

Jól tudta, hogy egy kis ország számára a nagyhatalmi partner szövetségként sem veszélytelen. A pángermán veszedelemmel – más-más hangsúllyal – többször foglalkozik. 1923. decemberében megy e tekintetben a legmesszebbre. Akkor ugyanis arról beszél,

⁷⁸ Szózat, 1925. VII. 11.

⁷⁹ „Ennél csüggedtebb, passzívabb, reménytelenebb politikát a mennyei birodalom sem vitt az ópiumháborúk előtt” – harsogja például Kádár Lehel. Szózat, 1925. III. 4.

⁸⁰ Ormos 71. 135, 154.

⁸¹ Az 1927. január 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója (a továbbiakban: Napló 27.) II. kötet 85. Az utóbbi évek elemző kutatásai – érdemes megemlíteni – meggyőzően világítottak rá arra, hogy Bethlen István hosszútávú külpolitikai koncepcióját szintén a német–olasz együttműködés reményére alapozta, és a közöttük levő ellentétek csökkentése érdekében közvetítő szerepet próbált játszani. Ld. erről részletesebben: Ormos 71, valamint Fejes Judit: A magyar–német kapcsolatok történetéből 1925–1933. c. kézirat munkáját.

hogyan a Németország „regenerálódása” nyomán feltörő pángermán veszéllyel szemben „Magyarország évszázados szerepét fogja újra betölteni Európa keletén.” A magyar függetlenségi gondolat németellenes vonalának ilyen egyértelmű felelevenítése magával vonta azt is, hogy Gömbös ekkor a tengelyről vallott nézetét feledve-feledtetve Róma–Budapest–Bukarest együttműködésében jelöli meg a megfelelő – pángermán és pánszláv törekvéseket paralizáló – ellenerőt, amelyhez még hozzászámítja Törökország és Bulgária Magyarország szempontjából pozitív szerepét.⁸²

Kiindulópontja azonban nem tette lehetővé, hogy e felvetés több legyen mint pillanatnyi ötlet, rögtönzés, amelyre talán a póruljárt puccsistáktól, Hitleréktől, Ulaintól való elhatárolódási törekvés készíthette. Amikor néhány hónappal későbbi külpolitikai eszme-futtatásaiban – mint említettük – a Németországra és Olaszországra való támaszkodást nyíltan a „leglogikusabb” megoldásnak minősíti, a német veszélyről akkor sem feledkezik meg: „... számítanunk kell sajnálatosképpen arra, hogy a német nép... vagy túlságosan kemény és érdes, vagy túlságosan sokat akar markolni.” (Gömbös keménységéről, érdességéről beszél, ezzel azonban arra akar utalni – és e felfogása a magyar politikai körökben nem volt elszigetelt –, hogy a németek általában rosszul, helyzetüket helytelenül felmérve politizálnak.⁸³) „Hiszen ma is előfordul az, hogy pángermán agitátorok jelennek itt meg, akik ahelyett, hogy a saját maguk bajaival törődnének odahaza, itt megnezik, vajon Budapest mellett kis sváb falucskákban, amelyekben boldog német lakók élnek évszázadok óta, nem nyomjuk-e el az ő faji mivoltukat.” Amikor évek múlva egyszer megint nyíltan színt vall a tengely mellett, és kijelenti, hogy „Németországgal mi egy sorsra vagyunk utalva”, akkor rögvest hozzáfűzi: „habár a pángermanizmus organizmusai ellen a leghatározottabban állást foglalunk”.⁸⁴

Mindez azt jelenti, hogy Gömbös a Németország talpraállásával és feltételezett expanziójával együttjáró veszélyeket alárendeltnek tekintette az ettől várt előnyökhöz képest. Több okból is. A revízióhoz – nagyhatalmi relációban gondolkodva – nem látott más járható utat, mint a Németországgal való szövetkezést, így szükségszerűen alá kellett rendelnie a vele szemben érzett aggodalmait. Ugyanakkor ezeket a fenntartásokat igen jelentős mértékben szelidítette az abban való bizakodás, hogy a Németország szekerét a revízió útjára irányító tényezők – szélsőjobboldali erők, fasiszta mozgalmak – világnézeti-ileg velük lényegében azonos állásponton vannak, tehát együttműködésük több lesz mint a közös érdek kiváltotta egyszerű szövetség: a Gömbös által oly sokszor hangoztatott bajtársiasság mögött az ez iránti bizakodás húzódnak meg.

A pángermán veszedelmet lebecsülhette végül a magyarság potenciális lehetőségeinek – történelmi útján kialakult erényeinek, kedvező földrajzi adottságainak – mérték-telen túlbecsülése okán is.

Gömbös külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos nézeteinek is központi kategóriája a nemzeti öncélúság eszméje volt. Elnevezéséből kitetszően ez az eszme – külpolitikai értelemben – az ország, a magyarság érdekeinek minden mást alárendelő szempont,

⁸² Napló XVIII. kötet 157, Napló 27. II. kötet 86.

⁸³ K 429. I. csomó 4. dosszié (Wildungen 1923. július); uo. 4. csomó 1. dosszié (Koppenhágai konferencia 1932. I. 11–14); uo. 3. csomó 3. dosszié (Berlini út 1930. XI. 21–25.); uo. 3. csomó 4. dosszié (Brüsszeli konferencia. Olaszországi út 1931. III. 21 – IV. 19.).

⁸⁴ Napló XXIII. kötet 411, Magyar Újság, 1927. I. 28.

természetesen azon a határon túl, ahonnan már az ellenforradalmi rendszert létében fenyegető veszélytől reálisan nem kellett tartani. (A nemzeti öncélúság fogalmának megvolt a maga belpolitikai tartalma is, amelyet Gömbös gyakorta szeretett hangoztatni. Ez az egyént rendelte alá minden feltétel nélkül a nemzet érdekeinek. Így, érthető módon, a fasiszta jellegű autoritatív törekvéseknek volt igen alkalmas ideológiai eszköze.⁸⁵) E szempont – amely sok más ideológiai tényezőnél is erőteljesebben szövevényes érzelmi-emocionális közegbe ágyazódott – visszafogó erőt jelentett, annak mérleget, vajon az integrális revízió érdekében számbajöhető nagyhatalmi szövetséges másfelől nem jelent-e veszélyt az ország érdekeire. A nemzeti öncélúság eszméje – amely a nemzeti államok korában, politikai értelemben a nemzeti függetlenség védelmezését jelentvén, lényeges alkotó eleme lehet a helyes külpolitikai tájékozódásnak – gömbösi értelmezésébe a történelmi Magyarország, illetve a magyarság Duna-völgyi szerepéhez való feltétlen ragaszkodás szervesen beleépült. Ez pedig a nemzeti öncélúság fentebb említett helyesen orientáló funkcióját erősen csorbitotta. Már akkor is, amikor az még lényegében csupán egy külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos eszmevilág központi kategóriájaként funkcionált. Amikor pedig a gyakorlati nagypolitika tényleges és vélt lehetőségeivel, a megismételhetetlenségéből fakadó vonzásával kerül szembe, akkor szánalmasan gyengének fog bizonyulni.

Gömbös tehát a Németország – „regenerálódása” után várható – Magyarországra is veszélyes aspirációinak tényleges horderejét nem mérte fel, ám az oly sokszor hangoztatott kelet-európai útkeresésének egyik célját a nagyhatalmak – köztük Németország – expanzív törekvéseinek megakadályozásában látta. 1927 elején – a formálódónak hitt tengellyel összefüggésben fejt ki: felfogása „– miután olyan idöket élünk, amikor nagy államalakulatok csoportosulnak s a kis államok állandóan veszélyeztetve vannak a nagy államok szövetségeitől és akaratától –, hogy olyan külpolitikai bázist kell keresnünk, amellyel a mi *csónkaságunkban is más kis államokkal egyetértve* olyan külpolitikai koncepciót biztosítsunk magunknak, amellyel a magyar nemzeti egység biztosítva lesz”⁸⁶ (kiemelés – P. P.).

Jugoszláv orientációjának is ez az egyik mozgatója. „Belgrád és Budapest a történelem során számtalanszor támaszkodott egymásra, s a keleti népeknek be kell látniok, hogy a nyugati hatalmakkal szemben a kisebb államok érdekközössége biztosítékot jelent”⁸⁷ Erre a biztosítékra annál inkább kellett gondolnia, mert Ausztriának Németországgal való egyesülését teljesen biztosra vette,⁸⁸ a magyar–német közös határ megszületését – ámbár

⁸⁵ Révay 258, 304–305; K 428. 840. csomó. 1932. XII. 20-i jelentés (Gömbös szegedi beszéde). Ormos Mária–Incze Miklós: Európai fasiszmusok 1919–1939. Bp. 1976. 133–134, Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968 (a továbbiakban: Kónya) 48.

⁸⁶ Napló 27. II. kötet 86. 1926 második felében Németország és Olaszország között közeledés történt, döntőbírósi szerződés aláírására majd nyomában újabb tárgyalásokra került sor. Ld. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. I. 1. – 1931. VIII. 24. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Bp. 1967. 14. E hírek alapján vonta le Gömbös elhamarkodott következtetéseit. Vö. Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Bp. 1964. 48, Kovács Endre: Magyar– lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971 (a továbbiakban: Kovács) 115.

⁸⁷ Magyar Újság, 1927. I. 28.

⁸⁸ Szózat, 1925. V. 1., VIII. 7., Magyar Újság, 1927. I. 28.

„Németország megerősödését a kis Magyarország szomszédságában” maga sem tartotta kívánatosnak⁸⁹ – elkerülhetetlennek látta.

Külpolitikai elképzeléseinek nagy belső ellentmondása, hogy egyfelől a keleti országok szövetkezését biztosítéknak szánta a nagyhatalmi aspirációkkal szemben, másfelől viszont a magyarság számára involvált kelet-európai vezető szerepet éppen a „*Lajtánál* a nagy németiségre támaszkodva”⁹⁰ akarta elérni (kiemelés – P. P.). Hozzátehetjük, hogy koncepciójának konstrukciójából szükségszerűen következett ez a logikai törés. Hiszen az igényelt szupremáciáról még akkor sem volt hajlandó lemondani, amikor másfelől világosan tisztában volt azzal, hogy önerőből pusztán Trianon revízióját sem lehet megvalósítani.

Mit is jelentett a Gömbös – és általában a fajvédők – által gyakorta emlegetett kelet-európai útkeresés, orientáció? Jelentette egyrészt és elsősorban a soha el nem ejtett szupremácia-igény realizálására való törekvést. Gömbös már 1924 nyarán – amikor kiindulási pontként leszögezi: „külpolitikai programunk defenzív, vagyis várakozó, mert jól tudjuk, hogy az idő nem alkalmas a kezdeményezésre” – perspektivikus célként nem habozik kijelenteni: „Magyarország vezető szerepekre hivatott a Keleten.”⁹¹

Egyértelműen sehohsem definiálja, hogy a Kelet fogalmán mit is ért pontosan, de a különböző kijelentéseinek tartalmi elemzése alapján a Duna-medencére, valamint a Balkán térségeire lehet következtetni. 1926–1928 között – feltehetően a bontakozó, illetve Gömbös által meghíúsulása után is tovább szorgalmazott jugoszláv orientációval szoros kölcsönhatásban – főleg a Balkánról beszél.

„Nekünk a Balkán élére kell állnunk és kultúrát kell közvetítenünk az alacsonyabb műveltségű nemzetek felé”⁹² A magyarság közép-európai elhelyezkedéséből fakadó híd-funkciójának szerteágazó eszmetörténeti előzményekből táplálkozó elméletét felelevenítve határozza meg a közvetítendő kultúra tartalmát. „A mi államunk földrajzi fekvése és maga a mi régi kultúránk arra predesztinál . . . , hogy a nyugati kultúrának ezer éven keresztül leszűrt tanulságait közvetítsük kelet felé, a Balkán felé.”⁹³

Az igényelt vezető szerepet a magyar iparcikkek balkáni exportjával is meg kívánta alapozni. Egyik parlamenti felszólalásában – feltehetően a hagyományos társadalmi bázisát is kiszélesítendő – emlékeztet azokra a nézetekre, amelyeknek képviselői a magyar gyáripár jövőjét Keleten és Délkeleten látják megvalósulni. Ebből a szempontból is fontos – mondja – a kulturális és egyéb összeköttetés megteremtése. E politika megvalósítása érdekében hiányolja, hogy az angol és francia nyelv elsajátítása mellett „például szerbül, bolgárul, törökül nem tanulunk”⁹⁴ Mindezen vágyait azzal a kijelentésével foglalja össze és tetőzi be, hogy „mi Kelet-Európa angoljai szeretnénk lenni”⁹⁵

A kelet-európai orientáció hangoztatásának a számbavett indítékokon kívül, volt egy jól kivehető, markáns mozgatója, nevezetesen a kormány külpolitikájának hol leplezett, hol kevésbé burkolt támadása.

⁸⁹ Szózat, 1925. V. 1.

⁹⁰ Szózat, 1925. VIII. 7.

⁹¹ Szózat, 1925. VII. 15.

⁹² Magyar Újság, 1927. III. 15.

⁹³ Napló 27. I. kötet 411.

⁹⁴ Uo. 411–412.

⁹⁵ Magyar Újság, 1928. VI. 3.

A hazai külpolitikai gondolkodás kritikáján keresztül is az antant hatalmakkal szembeni konciliáns politikát támadja, amikor így beszél: „nyugati orientációhoz szokott szemünk a legmesterkéltbb kombinációkat látja meg nyugat felé és hisz azok realitásában, a Balkán felé azonban mintha a látóhatár a Duna medrénél véget érne”. Gazdaság-földrajzi indokokra hivatkozva szintén a hivatalos magyar külpolitika megváltoztatásáért agítal: „Lehetetlen, hogy a Duna vízrendszere a maga földrajzi hatását ne éreztetné a gazdasági életen keresztül politikailag is . . . Meg kell vizsgálni a természetadta vízhalózat rendszeréből kiindulva, hogy a magyar történelmi fejlődés vonala nyugat helyett nem inkább dél felé, a Balkán felé mutat-e.”⁹⁶

A Balkán felé irányuló kultúráközvetítő funkciónak is ilyen élt ad. „Ezerszer inkább a balkáni államok felé nézek, mert így Magyarország lehet a kultúra közvetítője és elfoglalhatja az őt megillető pozíciót, míg nyugat felé nézve csak eszköz lehet Magyarország.” A fejlettebb társadalmakkal szemben elzárkózó nacionalizmus hagyományos kelléktárából merít, amikor még hozzáfűzi, hogy a „Nyugatról mi csak erkölcsrombolást kaptunk”⁹⁷ (kiemelés – P. P.).

Az említett híd-funkciónak is ebbe az irányba mutató, sajátos értelmezést kölcsönöz. 1927 márciusában a külföldi magyar intézetek és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslatok vitájában Klebelsberg koncepcióját kifogásolja. Fél – mondja –, „hogy megint túlságosan a régi hibába esünk, ha a Nyugatot fogjuk túlságosan imádni . . . Az a veszély fenyeget minket, hogyha kizárólagosan nyugat felé orientálódunk, akkor megmaradunk abban az alárendelt kulturális . . . gazdasági és politikai helyzetben, amelyben Ausztria idejében (értsd: az Ausztriával való együttélés időszakában – P. P.) voltunk: csak appendixe maradunk . . . a nyugati kultúrának.”⁹⁸

Bármily sok szó esett is a kultúráközvetítő szerepről, Gömbös és pártja nem osztotta, inkább bírálta Klebelsberg kultúrfölény koncepcióját. Káros illúziókat ébresztőnek tartották, ezért a húszas évek kultuszminiszterének törekvését a maguk módján újrafogalmazva egyrészt egy szélesebb bázisra kiterjedő kulturális munkát igényeltek,⁹⁹ másrészt a szellemi nevelés mellett elengedhetetlenül fontosnak tartották az erkölcsi (értsd: közvetlenül nacionalista) és testi kultúra kifejlesztését, ennek révén felnevelését egy öntudatos, erős nemzedéknek, amely, ha kell, fegyverrel is vissza tudja szerezni azt, amit a világháborús nemzedék elveszített.¹⁰⁰

A jugoszlávokkal való megegyezéstől azt reméli, hogy „nem lesz többé szükségünk (a) Nyugatra, amely ezer éven keresztül volt hálátlan Magyarországgal szemben”.¹⁰¹

Sokat hangoztatott kelet-európai orientációja keretében Gömbös többször kísérel meg olyan külpolitikai programot felvázolni, amely révén e térség több állama blokkot alkotna. Elképzelései etekintetben a legnagyobb változatosságot mutatják, gyakorta nem többek egy-egy rövid életű, részletesebb kifejtés nélküli ötletnél. Mégis mindmegannyiukat közös nevezőre hozza a magyarság szupremáciájához való ragaszkodás és egyúttal – a szomszédokkal szemben – a területi követelés. Ilyenformán fantasztikus, megvalósíthatat-

⁹⁶ Szózat, 1925. VIII. 7.

⁹⁷ Magyar Újság, 1926. IX. 21.

⁹⁸ Napló 27. I. kötet 411.

⁹⁹ Magyar Újság, 1927. III. 18.

¹⁰⁰ Magyar Újság, 1927. VI. 5.

¹⁰¹ Magyar Újság, 1927. IV. 1.

lan elképzelésekről van szó, amelyek alkalmatlanok voltak a térséget fenyegető nagyhatalmi hódító törekvések elhárítására.

Ezen elképzelései közül a húszas években jugoszláv orientációja bizonyult a legértékesebbnek. Területi igényei azonban ezt is megvalósíthatatlanná tették. A legtermészetesebb hangon követelt – abban a vehemensen nacionalista korban, amikor akár egy-egy rögről való lemondási hajlandóságért is nagyon sokan azonnal készek voltak hazaárulást kiáltani – jelentős területeket vissza, miközben a viszonzás szükségessége fel sem merült benne. És megint csak azt mondhatjuk, hogy felfogásával Gömbös nem állt egyedül. Eleendő csupán Bethlen kívánságaira utalni,¹⁰² amelyek önmagukban is elégségesek voltak arra, hogy a magyar–jugoszláv közeledést ne engedjék a megegyezésig eljutni. Bethlen és Gömbös alapállása etekintetben lényegében jottányit sem különbözött. Persze Bethlen nem mondta azt ki, amit Gömbös világosan megfogalmazott. De a miniszterelnök a diplomácia hímes nyelvén ugyanarról beszélt, mint a szélesebb és a szóból értő politikai közvélemény előtt a fajvédő vezér.

Azt is hozzátehetjük, hogy az ellenforradalmi Magyarország szellemi atmoszférájában Gömbös nem is teljesen jogtalanul hitte – és hirdette –, hogy területi követeléseivel nem lép az illúziók világába. Hiszen ő „csak” a még néhány esztendővel ezelőtt magyar adminisztráció alatt élő területek visszakerülését óhajtotta s a történelmi Magyarországhoz tartozott egyéb területek igénylését tartotta volna utópiának.¹⁰³

Gömbösnek egyébként a jugoszláv orientáció mellett a fajvédő sajtóban megfigyelhető szorgoskodásai meglepő módon arra vallanak, hogy a magyar diplomácia tevékenységébe ekkortájt nem volt betekintése, informáltsága a napi sajtó szintjét nemigen haladja meg.¹⁰⁴ Ez valószínűsíteni látszik azt a feltételezést, hogy a két ország közötti közeledésben – természetesen azon túlmenően, hogy a Fajvédő Párt a kormány ilyen irányú lépéseit társadalmi súlyával támogatta – tevőleges szerepet nem játszott.

Amikor 1927 elején hírek érkeztek Olaszország Magyarország iránti megnövekedett érdeklődéséről, Gömbös – a hirtelen adódott alternatív lehetőségre utalva – nem habozik nyíltan kijelenteni: „annak az ajánlatát választjuk, amely (ország) jobb feltételeket kínál”.¹⁰⁵ Felismerte az olasz–jugoszláv érdekellentétek relációjában Magyarország jelentőségét, de – azt megintcsak túlbecsülve – nem látta meg, hogy az ellenforradalmi Magyarország súlyos bel- és külpolitikai kötöttségei folytán nem képes a két ország közötti lavírozásra. „Amikor Olaszország és Jugoszlávia között ellentétek vannak, nem mondhatok mást, mint azt, hogy itt az állásfoglalás sem az egyik, sem a másik ország érdekében helyénvaló nem volna... eme érdekellentétek mellett Magyarországnak bizonyos szerep jut.”¹⁰⁶ A megkötött magyar–olasz szerződésnek a jelentőségét mégis hamar átlátta. „A szerződést helyesli és örömmel üdvözli. Jónak találja azt a lépést, sokat nem kutat, mert azt tartja, hogy most kezdődött meg az a sakkjátszma, amelyre régen várunk, s amelyhez az szükséges, hogy az egész magyar közvélemény s főleg az összes magyar pártok kifelé egységet mutassanak.”¹⁰⁷

*

¹⁰² *Juhász* 105.

¹⁰³ *Szózat*, 1925. VIII. 7., *Magyar Újság*, 1927. V. 5.

¹⁰⁴ *Szózat*, 1926. III. 6., *Magyar Újság*, 1927. III. 25., IV. 1.

¹⁰⁵ *Magyar Újság*, 1927. I. 28.

¹⁰⁶ *Napló* 27. II. kötet 86.

¹⁰⁷ *Magyar Újság*, 1927. V. 5.

Ellenzékiségét feladva 1928 őszén Gömbös feloszlatta a Fajvédő Pártot és visszatért a kormányzó pártba. Fel kellett ismernie, hogy „extra muros nem képes érvényesíteni akarátát”.¹⁰⁸ Gömbös elhatározásának időbeliségét azonban mindezekon túlmenően döntően motiválta az is, hogy ekkorra olyan helyzet alakult ki, amelyben a Bethlen-rendszer már elbírta (és ugyanakkor további erősítése szükségessé is tette) Gömbös integrálását. A Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkári, majd egy esztendővel később miniszteri posztjának Gömbössel való betöltésében ez jutott kifejeződésre. A helyzet sajátosságához tartozott az is, hogy Gömbösnek Bethlennel szemben kötelezettséget kellett vállalnia: csupán szakmai kérdésekkel fog foglalkozni, a politikától tartózkodik, illetve Bethlen egyetértésével politizál.¹⁰⁹ A kicsikart „reverzális” a miniszterelnök érdekét is szolgálta, de megszerzésére őt is szorították a Magyarországon jelentős erőt képviselő legitimisták. Az a tény, hogy Apponyi Magyarország Népszövetségénél való további képviselőletét csak a fenti, lényegében hasonló tartalmú kötelezettség esetén vállalta el,¹¹⁰ arra vall, hogy a különböző közeledési kísérletek¹¹¹ ellenére az évtized elejéhez képest mit sem változott a legitimisták és Gömbös viszonya: a szélsőjobboldal vezérért változatlanul a restauráció egyik legszámottevőbb belpolitikai ellenlábásának tartották.¹¹²

A Honvédelmi Minisztériumban eltöltött éveket mégsem lenne helyes a tárca szakigazgatási kérdéseivel való kizárólagos törődés esztendeinek tekinteni. Igaz, Gömbös nagy lendülettel vetette bele magát a munkába, a személyéhez fűzött várakozásoknak megfelelően sokat tett a magyar véderő szerveztségének erősítéséért, ütőképességének növeléséért.¹¹³ (Mindennek természetesen a korabeli Magyarország politikai-gazdasági helyzetéből fakadóan szerények voltak a keretei és a kisanant erőfölényét számbavehető módon nem tudta csökkenteni.) Ugyanakkor azonban a későbbi, miniszterelnöki évek szempontjából el nem hanyagolható jelentősége volt annak, hogy Gömbös betekinthezett, majd jártasságra tehetett szert a magyar államigazgatás legfelső régióiban, közigazgatási ismereteit gyarapította.¹¹⁴ Témánk szempontjából fontosnak gondoljuk annak számbavételét, hogy Gömbös a Honvédelmi Minisztérium 6. osztályának rendszeresen megküldött külügyi iratok révén az eseményekkel egyidőben és kellő mélységben követhette nyomon a nemzetközi kapcsolatok alakulását, a magyar diplomácia munkáját. Állami funkciójának köszönhetően Gömbös azt is, hogy számukra kedvező módon tudott – a Bethlen által engedélyezett mozgási körön túl nem lépve – a róla alkotott kedvezőtlen olasz megítélésen változtatni és az akkori olasz vezető személyiségekkel jó kapcsolatokat kiépíteni.¹¹⁵ Ezekben az években merev szovjetellenessége (értvén ezen a Szovjetunióval, mint külpolitikai faktorról szembeni magatartást) némileg enyhült.¹¹⁶

¹⁰⁸ K 429. 16. csomó 2. dosszié Mecsér levele Gömböshöz és Eckhardthoz 1931. XI. 1-én.

¹⁰⁹ Antal István visszaemlékezései. (kézirat) MTA Történettudományi Intézete. 16. Idézi: *Kónya* 37.

¹¹⁰ OL Filmtár (a továbbiakban: X) 10932. sz. doboz K 112383–85. a budapesti német követ 1930. VIII. 26-i jelentése.

¹¹¹ Ld. erre a budapesti osztrák követ 1925. I. 10-i jelentését. NPA fasc. 18.

¹¹² K 429. 3. csomó 3. dosszié Kozma levele Bárdossy Lászlóhoz 1930. XI. 18-án.

¹¹³ X 10.932. sz. doboz K 111824–25. a budapesti német követ 1929. X. 10-i jelentése; Kozma levele 1930. III. 5-én Bárdossynak, X. 10-én Mecsérnek. K 429. 3. csomó 2. és 3. dosszié.

¹¹⁴ K 429. 16. csomó 2. dosszié Mecsér – idézett – 1931. XI. 1-i levele.

¹¹⁵ Uo. 3. csomó 1. dosszié Küldöttség Mackensen 80. születésnapjára c. feljegyzés, uo. 16. csomó 2. dosszié Mecsér 1931. XI. 1-i levele.

¹¹⁶ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL) Vkf. 2. 1930. szn. gyűjtő.

Mindezek mellett e közel négy esztendő két szakaszra lehet bontani. Az első, mintegy két éves periódusban Gömbös fegyelmезetten tartotta magát ígéréthez. A bethleni kormányzati forma válságba jutásának mind nyilvánvalóbb jelei azonban arra bátoríthatták, hogy ezen kötelezettségét egyre lazábban értelmezze. 1930 nyarán több beszédével és konkrét intézkedésével bősíti fel a legitimistákat.¹¹⁷ 1931 tavaszán a koronatanács üléseken már burkoltan Bethlen ellen fordul.¹¹⁸

Megélnkülő külpolitikai érdeklődésének jele, hogy az osztrák–német vámuniós terv kipattanása után, 1931. március 28-án személyesen utasítja a berlini és a bécsi katonai attasét annak megállapítására, hogy az adott ország katonai körei miképpen ítélik meg azt és hogyan vélekednek a terv Magyarországra való kihatásáról.¹¹⁹

A gazdasági válság e térségben is mind pusztítóbb jelenlétének is szerepe lehetett abban, hogy az intranzigens nacionalista Gömbös egyre több jelét adta annak: szélesebb összefogásban keresi a válságból kilábalás lehetőségét. Nem fordul szembe, hanem diplomatikusan helyesli – amennyiben másfél évvel későbbi kijelentésének hihetünk – Briand Páneurópa koncepcióját, „jóllehet (mondja ugyanekkor, 1932 decemberében) reálpolitikailag nem tartottam megvalósíthatónak.”¹²⁰ Gömbös a nemzeti elzárkózás és az egész kapitalista Európát átfogó megoldások szélsőségei között a regionális megegyezések irányában próbál megoldást találni.¹²¹ Persze az út ebben az irányban is számtalan helyről alá volt aknázva.

Hantos Elemér, aki 1931 őszén tette ismertté egy dunai föderáció megszervezésére irányuló tervét, e terv iránt legtöbb érdeklődést tanúsító Csehszlovákia képviselői előtt úgy nyilatkozott, hogy a magyar politikusok között Gömbös Gyulát tartja alkalmasnak elképzelése hathatós támogatására. Csehszlovák forrásból tudjuk, hogy Hantos Gömbössel több ízben tárgyalt erről a kérdésről. A budapesti csehszlovák követ – akinek feltehetően tudomása volt az 1923-as intermezzóról – Gömbös elejtett megjegyzései alapján „hajlamos volt egy új külpolitikai kurzus előjeleit felfedezni”.¹²²

Gömbös azonban – egyáltalán nem egyedülálló módon – a válságból a revízió ügyének összekapcsolásával próbált kiutat találni. A krízist motiváló gondolatként a revízió kérdése mindkét oldalon felbukkant, mert a status quo Duna-medencei védelmezői viszont arra következtettek, hogy Magyarország náluknál is szorultabb helyzetben van, tehát az együttműködés áraként joggal igényelhetik a határkérdés elejtését. Mindkét fél felfogása reális elemekből táplálkozott: két ellentétes irányú tendencia bontakozott ki, ám a magyar politikusok építettek az akkor erősebbre, az európai status quo szükségzerű átrendeződésére.

¹¹⁷ Ld. erre a budapesti német követ már idézett 1930. VIII. 26-i jelentését. X 10.932. sz. doboz K 112383–85.

¹¹⁸ Ld. erről részletesebben *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 37–44.

¹¹⁹ HIL Vkf. 2. 1931. 119.751/eIn.

¹²⁰ K 428. 840. csomó. 1932. XII. 17. MTI Pápa.

¹²¹ *Szuhay Miklós*: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. 175.

¹²² *Kovács* 181–183; ld. még *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 50.

Így a kisantant országokat is magában foglaló együttműködésének nem sok esélye maradt. De Gömbös külpolitikai gondolkodásában állandó tényezőként megmaradt a regionális megegyezésre törekvés, amely majd Olaszország, Ausztria és Magyarország gazdasági és politikai együttműködésében, annak betetőzésekképpen a római jegyzőkönyvekben ölt testet.

A fentiekből logikusan következik, hogy ebben az időszakban Gömbös ismét nagy gondot fordít a revizionista erőkkel való kapcsolatainak kiépítésére, valamint a korábban megszakadt összeköttetések újrafelvételére. Az olasz vezetőkkel kialakított jó viszony ápolása mellett a német katonai körökhöz fűződő szoros kapcsolatokra helyezett nagy súlyt,¹²³ valamint ismét felvették Hitlerrel a hosszú évek óta megszakadt érintkezést. Eckhardt Tibor 1932 január első felében Németországban járt, amikor is – útijelentéséből kitetszően – célja „az ottani politikai és gazdasági helyzet tanulmányozása és az éveken át megszakadt kapcsolat felvétele a Hitler-Párttal volt”.¹²⁴ Gömbös 1933. február 1-i híres-hírhedt üzenete is egyértelműen arra vall, hogy kapcsolatuk a húszas évek közepe felé megszűnt: „Hivatkozson arra, hogy 10 évvel ezelőtt Scheubner-Richter úron keresztül az elvközösség és világnézeti közösség alapján érintkezésben voltunk . . .”¹²⁵ (kiemelések – P. P.).

Így következett be az az időszak, amikor a magyarországi belpolitikai válság saját érdekeik szerinti megoldása érdekében a hatalmi pozíciókat kézben tartó, illetve arra közvetlen befolyást gyakorolni képes társadalmi erők az „erős kéz” embereként ismert Gömbös Gyula előtt megnyitották a miniszterelnöki szék felé vezető utat. Annak vizsgálata, hogy az új kormányfő gyakorlati politikai tevékenységében miképpen érvényesültek a külpolitikát illetően a kormányra jutásáig kiformalódott nézetei, illetve, hogy e nézetek a gyors sodrású politikai gyakorlat hatására miképpen módosultak, az már újabb stúdiumok feladata.

¹²³ A budapesti német követ 1932. X. 1-i jelentése. X 10.932. sz. doboz. K 111850–55.

¹²⁴ HIL Vkf. 2. 1932. 118460/eln. Az iratot részletesen ismerteti *Fejes Judit* idézett kéziratok munkájában.

¹²⁵ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Bp. 1959. 46.